

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

31STE JAARGANG | NUMMER 1
JANUARI/FEBRUARI 2025 | € 4,95
FRIESGENOOTSCHAP.NL

**Helmantel en Huisman:
stillevens onder elkaar**

**200 jaar Genootschap
met 200 Friese vrouwen**

**De harmonisch
ontwikkelde ziel
van Ytsje Kooistra**

**SPECIAL
STORMVLOED**

**18
25**

**Sietze
Hepkema**
**Koning van
'de Kondens'**

25 januari t/m 22 juni 2025

JAN MANKES

DUBBELTENTOONSTELLING

museum belvédère

HEERENVEEN | ORANJEWOUD

museumbelvedere.nl

Uiting geven aan geestelijk leven

JAN MANKES, *BOMENRIJ* (1915). COLL. MUSEUM MORE. FOTOGRAFIE: PETER COX

museum arnhem

ARNHEM

museumarnhem.nl

**museum
arnhem**

Verstilling en strijd

JAN MANKES, *ZELFPORTRET* (1912). COLL. MUSEUM ARNHEM. FOTOGRAFIE: PETER COX

PASSIE VOOR BOEKEN?

**Boekenkasten van Musterring
voor opbergen. Exclusief
bij Jaring de Wolff.**

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke vrijheden bij functionaliteit en design. Hier een samengevat overzicht van de vele vormgevingsmogelijkheden.

Individueel met systeem

Ga geen compromissen aan:
Kara-Frame, het woonmeubel met
het fraaie raamwerk past zich flexibel
aan alle eisen van uw woning an.

**Uw KARA-FRAME –
individueel en uniek.**

5
JAAR
GARANTIE
volgens kwaliteitspas

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles zoekt of een complete interieurbouw op handen is.
Nieuwe woonideeën ook op internet.

**Jaring
de
Wolff**

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

INHOUD

- 6 Sietze Hepkema: koning van ‘de Kondens’**
HERMAN BROERS
- 12 Uitgelicht: Helmantel meets Huisman**
JAAP KROL
- 14 Bij het graf van onderwijspionier Ytsje Kooistra**
DOEKE SIJENS
- 17 Inleiding special Stormvloed 1825**
HERMAN BROERS
- 18 Stormvloed uit eerste hand**
JAN DIRK WASSENAAR
- 22 Ramp na de ramp: haast met nieuwe
Sneker begraafplaats**
ALICE BOOIJ
- 26 Weststellingwerf het zwaarst getroffen**
KLAAS ZANDBERG
- 30 Recensies + Boeken Kort**
HERMAN BROERS
- 32 Naburen: Saterland**
EGGE KNOL
- 33 Kort Nieuws**
- 34 200 jaar KFG: het logo**
ATE BOUMA
- 36 200 jaar KFG: 200 Friese vrouwen**
- 37 Kalender**
- 38 KFG Nieuws**
- Verwacht**
- Colofon**

IN DIT NUMMER

Koning van ‘de Kondens’

Directeur Sietze Hepkema (1884-1963) van de Coöperatieve Condensfabriek ‘Friesland’ in Leeuwarden leerde de Friese boer melk exporteren. Hij begon met niets en vertrok na 40 jaar toen ‘zijn’ CCF een wereldspeler was. FrieslandCampina stopt de gecondenseerde melkproductie in Leeuwarden. *Fryslân* kijkt terug.

Ytsje Kooistra’s harmonisch ontwikkelde ziel

Ytsje Kooistra geldt als een belangrijke Nederlandse onderwijspionier. Ze wilde geen onderscheid maken tussen de opvoeding van jongens en meisjes en sneed als eerste in Nederland de term ‘puberteit’ aan. Bij haar overlijden werd ze omschreven als een ‘harmonisch ontwikkelde ziel.’

Omslag: Sietze W. Hepkema (1884-1963) geschilderd door Piet van der Hem (1885-1961). [FrieslandCampina.nl].

Inzet omslag 1: De Coöperatieve Condensfabriek ‘Friesland’ in reclamecampagne voor The Dutch Baby, een van de merken CCF-blikjes gesuikerde, gecondenseerde melk. [oudleeuwarden.nl]
Inzet omslag 2: Schilderij D.P. Sjollema, 1825 [collectie Museum Heerenveen]

‘Klein bier’

In de kelder van de Coöperatieve Condensfabriek ‘Friesland’ (CCF) in Leeuwarden ligt een rijk archief over de oorsprong van Fryslân als bakermat van de zuivelexport. Met het vertrek van ‘de Kondens’ is het maar zeer de vraag wat ermee gebeurt. Aed Levwerd-voorzitter Roel Sluiter maakte zich terecht zorgen over het gebouw, ik denk vooral aan dat archief.

Fryslân brengt een portret van de eerste CCF-directeur, Sietze Hepkema. Dé pionier van de Friese zuivelexport. Hij startte deze door dertig Friese zuivelcorporaties samen opgerichte topcorporatie in 1913. Hij was een boerenzoon, maar had nog nooit gecondenseerde melk gezien. Dankzij Hepkema, die de CCF 38 jaar leidde en wereldgroot maakte, werd de Friese boer van kleinschalig zelfvoorzienend, mondiaal exporterend. In coöperatie, heel belangrijk voor Hepkema.

Hij overleed in 1963 en liet deze mondiale bedrijfstak in onze provincie in blakende gezondheid achter. Zonder zijn exportconnecties in Amerika, Afrika en Azië had Nederland (lees: fusiereus Friesland-Campina) nooit zo’n grote afzetmarkt kunnen hebben. De zuivelexport staat op Hepkema’s schouders. Maar de Kondens moet dicht. Een archief van 110 jaar ononderbroken zuivelgeschiedenis *stiet faai*.

Op het spoor gebracht door een kleinzoon van Hepkema, vatte ik eens het idee op Sietze Hepkema te willen biograferen. Marijn Molema, toen zuivelgeschiedenisonderzoeker bij de Fryske Akademy, hielp me. Lang verhaal kort: iedereen wilde meedoen: Molema en de Akademy, Geart de Vries als toen nog directeur van het HCL, de erven Hepkema en Omrop Fryslân voor een bijpassend tv-portret. En Joke Stielstra, de laatst overgebleven archivaris binnen heel Friesland-Campina. Zij waakte over dat CCF-archief en leidde mij in 2017 rond. Ik hoor haar nog zuchten: ‘Ik bin de allerlêste’.

Joke schreef een positieve aanbeveling. Desondanks belandde mijn biografieplan dat ik namens allen indiende als ‘klein bier’ in Friesland-Campina’s ronde archief. Zou het directie of coöperatiebestuur ooit gehaald hebben? Ik had dit voor eeuwig laten rusten, ware het niet dat eind november het bericht kwam dat de CCF sluit. Mijn gedachten schakelden onmiddellijk naar Hepkema en mijn tour met Joke door de kelder. Zou het archief er nog liggen? Ik lijmde de scherven van toen aaneen en schreef het Hepkema-portret dat u straks kunt lezen. Tresoar, HCL, Landbouwmuseum, Fryske Akademy, KFG: wakker worden, nu. Voeg je bij Sluiter en ondergetekende en stel niet alleen industrieel erfgoed zeker, maar ook dat ‘klein bier’ uit de kelder. Omdat het net als Hepkema’s biografieplan verpulvert in de handen der onverschilligheid van een fusiereus. <

De tentoonstelling *Helmantel ontmoet Huisman* in het Jopie Huisman Museum is om meerdere redenen interessant. Ten eerste vanwege de kunst van deze spraakmakende schilders, ten tweede om de locatie. Het museum is onlangs uitgebreid.

De ‘vergeten’ watersnood, zo wordt de stormvloed van 3-5 februari 1825 wel genoemd. Het is de grootste natuurramp van de negentiende eeuw in ons land die we daarna gewoon vergaten. Dit jaar wordt de stormvloed van 1825 op grote schaal herdacht. *Fryslân* brengt een special.

Scan de code voor
meer informatie over
historisch tijdschrift
Fryslân.

Koning van 'de Kondens'

Sietze Hepkema bekijkt enkele monsters 'melkwol', een kunstmatige wol die door de CCF gewonnen werd uit melk, zoals het CCF-laboratorium dat in de jaren dertig in studie nam voor commerciële toepassing. De melkwolfabriek 'Casolana' kwam hier in 1939 uit voort. [foto: archief CCF]

Aan de start van Fryslân als exporterende zuivelprovincie kun je één naam verbinden: Sietze Hepkema (1884-1963), eerste directeur van de Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland' in Leeuwarden. Hepkema leerde de Friese boer melk exporteren. Hij begon in 1913 zonder plan, zonder fabriek en zonder ooit gecondenseerde melk te hebben gezien. Hij vertrok in 1951 toen 'zijn' CCF een van de grote spelers op een wereldmarkt was. Afgelopen november kondigde FrieslandCampina aan de gecondenseerde melkproductie in Leeuwarden te sluiten. Hiermee verliest het concern na ruim 110 jaar de verbinding met haar Friese exportwortels en het succesverhaal van Sietze Hepkema.

Sietze Hepkema kon zijn levensverhaal moeilijk scheiden van dat van 'de fabriek'. Zoals in 1928, toen hij bij de dat jaar mede door hem opgerichte Rotaryclub Leeuwarden maar liefst twee avonden nodig had voor zijn 'levensbericht'. Het verhaal dat Hepkema afstak is bewaard gebleven dankzij zijn zoon, Gerrit Hepkema (1923-2018). Die was op zijn beurt CCF- en Frico-directeur (en van de Leeuwarder Papierfabriek LPF) in de jaren zeventig en tachtig, net voordat de stroom zuivelfusies op gang kwam. Gerrit had zijn vaders carrière van dichtbij meegemaakt en was in diens voetsporen getreden. Hij zag de historische waarde van dit 'levensbericht' uit 1928 en tikte de handgeschreven speech uit, 22 kantjes. Vele jaren later belandde deze, via de volgende generatie Hepkema's, in kopie bij ondergetekende. Dit ter oriëntatie op een Hepkema-biografieproject (lees het voorwoord van deze *Fryslân*), met daarbij de toevoeging: 'Dit was pake Hepkema. Ten voeten uit.'

Richtingloos

Sietze Hepkema sprak vol passie over de condensfabriek, zijn levenswerk, toen al. Hij was in 1928 44 jaar oud en inmiddels 15 jaar directeur en zou dat nog tot aan zijn pensioen in 1951 blijven. Hij excuseerde zich bij zijn toehoorders voor mogelijke eenzijdigheid, maar *'om mij te begrijpen [...] meende ik dat het goed was U mijn werk – de Condensfabriek – eenigszins te laten zien zoals ik dit zie'*.

‘De stichting van de Coöperatieve Condensfabriek heeft men ook te zien in verband met de strijd om zich als vrije boer te handhaven’

S.W. (Sietze Watze) Hepkema werd als vierde van zes kinderen op 26 mei 1884 geboren in Langweer. Zijn ouders, Watze Tjebbes Hepkema (1850-1917) en Antje Sietsma (1852-1940), waren beiden van boerenkomaf, maar hadden in Langweer een bakkerij. Heit was, in de woorden van Sietze, 'eigenaardig bedrijvig'. Naast de bakkerij deed hij aan vissen, was hij tuinman en handelde hij. In 1896 verhuisden ze naar Wyckel om alsnog te gaan boeren op 'Zorgvliet'. Sietzes broer Tjebbe zou later deze pleats voortzetten, Sietzes toekomst lag elders. In zijn Rotary-speech zegt hij: *'Interesse in het boerenvak had ik niet, bevrediging gaf het niet. Ik stond er te vreemd tegenover [...] ik zag weinig meer dan het dagelijkse werk, dat mij niet kon bekoren. [...] Mijn ouders zagen ook wel dat ik het feu sacré voor het boerenbedrijf miste.'* Hij besloot tot een andere carrière. Maar ja, welke?

Sietze Hepkema in 1908, toen hij werd aangesteld als leraar-kaasmaker bij de Sultan van Turkije. [foto uit boek 'Dat is't kondensfabryk', CCF, 1963]

Suvelskoalle

Na de HBS in Heerenveen en het vierde jaar ervan in 1901 in Sneek strandde hij wegens ziekte en een zwak gestel en belandde hij thuis op de boerderij. Wellicht kon hij de zuivel in, zo opperde heit Watze, die op de markt in Balk een leraar had horen spreken over de suvelskoalle (Rijkszuivelschool) in aanbouw in Bolsward, de nieuwe opleiding voor directeurs van zuivelfabrieken die in Friesland overal waren gesticht in de decennia daarvoor. Hepkema stroomde in bij de tweede lichting en behaalde in 1907 het diploma. In 1908 werd Hepkema assistent van directeur Kuperus van de coöperatieve zuivelfabriek in Balk. Hij wilde eigenlijk naar Engeland om meer te leren over Engelse kaassoorten die in Fryslân steeds meer gemaakt werden. Maar toen hoorde hij van een oproep van Abdul Hamid II, de Sultan van Turkije, die via een advertentie in het *Nederlandsch Landbouw Weekblad* Nederlandse kaasmakers zocht om aan zijn hof kaasmakers op te leiden in het bereiden van Hollandse kaas. Sietze Hepkema, in voor avontuur, solliciteerde en werd aangenomen. Op Pinksterzondag 1908 – zo vertelde hij twintig jaar later bij de Rotary – stapte hij op de Lemster nachtboot naar Amsterdam, het begin van zijn reis met de Oriënt-Express via Parijs en Boedapest naar Yildraj-Kiosk bij Constantinopel, waar de Sultan resideerde.

De CCF in Leeuwarden in de jaren zeventig van de vorige eeuw. [foto: collectie Tresoar]

Geen kaas

Over zijn maanden aan het Turkse hof kon Hepkema kostelijk vertellen wanneer hij de kans kreeg. Maar kaas zou hij er nooit maken, zo hield hij ook zijn gehoor in 1928 voor. De Sultan werd verdreven, de revolutie brak uit en de Jong Turken kwamen in 1908 aan de macht: *‘Met vele andere overbodige artiesten kreeg ik de aanzegging dat de diensten niet meer op prijs werden gesteld.’* Sietze Hepkema had wel geroken aan een manier van leven die hem erg trok: alleen op pad in den vreemde. Het zou hem later als CCF-directeur goed van pas komen toen hij de wereld over reisde voor de Friese condensexport in wording. Over zijn avontuur als ‘kaasmaker’ aan het Turkse hof zou Sietze Hepkema in 1908 en 1909 een meerdelige serie publiceren. Waar anders dan in de ‘Hepkema’, het *Nieuwsblad voor Friesland* van zijn oom Jacob.

Terug in Nederland werd Hepkema in 1909 leraar-technicus bij de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (BCZF). Hij verhuisde naar Leeuwarden, waar hij enkele kamers huurde boven boekhandel Van der Velde. Het leraarschap, hij zou het bijna vijf jaar doen, betitelde Hepkema later als vormend omdat zijn ‘leerlingen’ in werkelijkheid praktisch opgeleide Friese centrifugisten, boter- en kaasmakers van middelbare leeftijd waren. Ze kwamen bij hem theorie opdoen ter verbetering van hun salaris. Ze geloofden deze theoreticus niet 1-2-3, hij moest van goeden huize komen: *‘Een gedachtenwisseling waarbij ik spoedig leerde dat ik zeer voorzichtig moest wezen met wat mijn leerlingen zeiden [...]. En niet zelden werd bij de besprekingen onwillekeurig van het Hollandsch in het Friesch overgegaan’*, aldus Hepkema tegen zijn Rotary-vrienden. Hepkema schreef twee cursusboeken over kaas- en boterbereiding, samen

met de Wageningse professor Van der Burg, die standaardwerken zouden worden.

Het is in deze periode dat Hepkema zich verlooft met een vriendin van zijn zus, de in St. Nicolaasga geboren boerendochter Trijntje Tjalma (1886-1980). Ze trouwen in 1911 en zullen vijf kinderen krijgen. Ze gingen uiteindelijk wonen aan de Emmakade, niet ver van waar de CCF verrees.

Condens

Het waren boeiende tijden bij de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (BCZF). Vanuit het Landbouwhuis in Leeuwarden initieerde de bond allerlei vernieuwingen onder leiding van voorzitter Theo van Welderen baron Rengers (1867-1945) uit Oentsjerk (Heemstra State), alom bekend en geroemd als de belangrijkste figuur in de bevordering van de Friese coöperatieve zuivel. Zoals export, en het onderzoeken van de mogelijkheid een eigen coöperatieve fabriek op te zetten voor de productie van gecondenseerde melk. Hiermee zouden restproducten uit de melkproductie via indamping en verduurzaming alsnog nuttig gemaakt kunnen worden, voor de export. Friese boeren waren er niet zo voor te porren, ondermelk was erg geschikt voor de op dat moment bloeiende kalverfokkerij. Maar de wereld stond niet stil en vanuit zowel Groningen als Holland drongen speculatieve condens-initiatieven in Fryslân door. Hepkema schetst in 1928 hoe in de jaren 1910-1912 het condensbedrijf in Fryslân sterk uitgebreide: *‘De margarinekonink Van der Berg te Rotterdam begon hier aan de Harlingertrekweg een fabriek. Industrieel Scholten uit Groningen, geïnteresseerd in de Lyempf, reorganiseerde deze maatschappij en [...] breidde vooral de condens- en melkproductenfabricage uit. In deze jaren bouwde Hollandia een nieuwe fabriek in Scharsterbrug terwijl ze zich het meerendeel der aandelen in de Kon. Maatschappij van Zuivelfabrieken te Sneek had verworven. Het industriele grootkapitaal scheen Friesland als exploitatie te hebben gekozen, hetgeen door de coöperatie als een bedreiging van het vrije boerenbedrijf werd gevoeld.’*

De coöperaties moesten iets, dus in 1912 ging het spel alsnog op de wagen met de oprichting van de ‘Coöperatieve Vereeniging tot Bereiding van Melkproducten’. 29 Friese deelgenoten, van de ruim negentig lokale coöperatieve melkfabrieken in Fryslân op dat moment, steunden het initiatief, en één uit Groningen (Grijpskerk). Dit ondanks een uitnodiging aan alle Groningers en Drenten om mee te doen. Deze ‘topcoöperatie’ (een coöperatie gesticht door coöperaties) werd dus een vrijwel geheel Fries initiatief. Na gesteggel over de vestigingsplaats tussen Leeuwarden, Heerenveen en Sneek, werd uiteindelijk in Leeuwarden de Coöperatieve Condensfabriek ‘Friesland’ (CCF) gebouwd, aan het Nieuwe Kanaal. In 1913 werd Sietze Hepkema op verzoek van het BCZF-bestuur al benoemd tot directeur, hij bereidde alles voor. Hepkema, terugkijkend in 1928: *‘Ik werd [...] directeur van een fabriek die er nog niet was. Ik had ook*

nog nooit gecondenseerde melk gezien en 't condensbedrijf was geheim. Men kan zeer moeilijk toegang tot een fabriek krijgen.’

Pionierservaring

Er was hevige concurrentie op de internationale condensmarkt. Niemand durfde of wilde de keuken opstellen. In Fryslân was geen zuiveldirecteur die wist hoe je condens maakte, die kennis moest uit het buitenland gesnoept worden. Hepkema, met zijn creativiteit en zijn Turkse Sultan-avontuur in de achterzak, had bewezen zich internationaal te kunnen handhaven. Dus hij was een even goede kandidaat als ieder ander, maar dan ook nog met internationale

De oorspronkelijke naam van de fabriek aan de gevel langs het Nieuwe Kanaal. [foto: Wikipedia]

De Coöperatieve Condensfabriek ‘Friesland’ in reclamecampagne voor The Dutch Baby, een van de merken CCF-blikjes gezuikerde, gecondenseerde melk. [oudleeuwarden.nl]

Foto, genomen bij de herdenkingsvergadering van bestuur en directie bij 25 jaar Coöperatieve Condensfabriek 'Friesland' - en de koninklijke onderscheiding voor directeur Sietze Hepkema - op 15 november 1938 in Amicitia. Geheel rechts zit Hepkema, naast hem zijn echtgenote Trijntje Tjalma. [foto: collectie Tresoor]

Theo van Welderen baron Rengers (1867-1945) was als voorzitter van het bondsbestuur een stimulerende kracht voor de Friese zuivel en voor Hepkema als CCF-directeur persoonlijk. [foto: collectie Tresoor]

pionierservaring. Met name baron Rengers steunde bestuurlijk de keuzes en de aanpak van de jonge, ambitieuze CCF-directeur - ze konden lezen en schrijven. Hepkema in 1928: *'Zij die gelooven, haasten zich niet. [...] Ik kreeg blanco krediet, wat geld en tijd betreft.'* Hij ging op sjouw door Europa (Engeland en Zwitserland vooral) om ondanks nogal wat achterdocht en tegenwerking kennis, kunde en machines te vergaren. Daarnaast werd een fabrieksontwerp getekend. In 1914 rapporteerde hij aan Rengers: *'Ik weet nu zooveel, dat ik durf te beginnen. En dan moeten wij het maar 'aldoende'*

Twee van de drie reclamesymbolen van de CCF in de export van Friese (condens)melk: de Friese koe (al was het voorbeeld een stier) en een jonge vrouw in Fries kostuum. Het derde symbool was de Friese vlag. [foto uit 'Dat is't kondensfabriek', CCF, 1963]

leeren en de kinderziekten doormaken.' Aldus werd besloten. En toen brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Nederland bleef neutraal, dus zaken gingen zo goed en zo kwaad als het ging door. De condensfabriek werd aan het kanaal gebouwd in 1915, op 1 maart 1916 werd deze in bedrijf gesteld. Op zevenmijlslaarzen constateerde Hepkema in 1928: *'De eerste jaren verwerkten wij enkele miljoenen kilogram melk per jaar. Geleidelijk heeft het bedrijf zich ontwikkeld tot een der grootste condensfabrieken, zoo niet de grootste in ons land, vermoedelijk in Europa. Ruim 2 miljoen gulden is zoo voor en na besteed aan gebouwen en machines. Dit jaar zullen wij ruim 50 miljoen kilogram melk verwerken. Wij gebruiken ongeveer 70 tot 80.000 balen suiker en fabriceren per week ruim 1 miljoen busjes melk, waarvoor wij dit jaar 4 miljoen kilogram blik verwerken, terwijl zoo'n 8 miljoen kilogram steenkool wordt verstoakt.'*

In de jaren twintig zet de CCF haar gecondenseerde melk vooral af in Engeland en binnen Europa, maar Hepkema maakt in de jaren twintig en dertig - ten tijde van zijn speech bij de Rotary staat hij op de drempel van de tweede expansieperiode - reizen naar Noord-Amerika, de noordkust van Afrika en Marokko. Hij was nog maar net terug van zijn eerste maandenlange expeditie naar 'de Oost': Nederlands-Indië, Birma, Maleisië, Cambodja, China en Hong Kong in 1927. In Hong Kong zette de CCF als brug naar Azië later een eigen verkoopkantoor op, zoals ze eerder in Londen hadden gedaan. Eigenhandig opende Hepkema zo de export van melkproducten voor een beter bestaan van de Friese boer via zuivelhandel op de wereldmarkt.

Meer dan een merk

Hepkema was van overtuiging dat de CCF - naar Amerikaans voorbeeld - overal ter wereld eigen merken moest voeren, met eigen regie over de reclame. Dat startte met de meest voor de hand liggende combinatie die een Fries maar kan bedenken: de Friese vlag (internationaal het merk Frisian Flag), de kop van een koe (feitelijk een stierenkop, maar daar zat blijkbaar niemand mee) en een afbeelding van een jonge vrouw in Fries kostuum. Friesche Vlag werd later ook in Nederland zeer succesvol ingevoerd als merk voor koffiemelk, feitelijk ook condensmelk, dat tot op de dag van vandaag wordt gebruikt. Andere bekende internationale merken van de CCF zijn bijvoorbeeld Longevity, Dutch Baby en Red Cap.

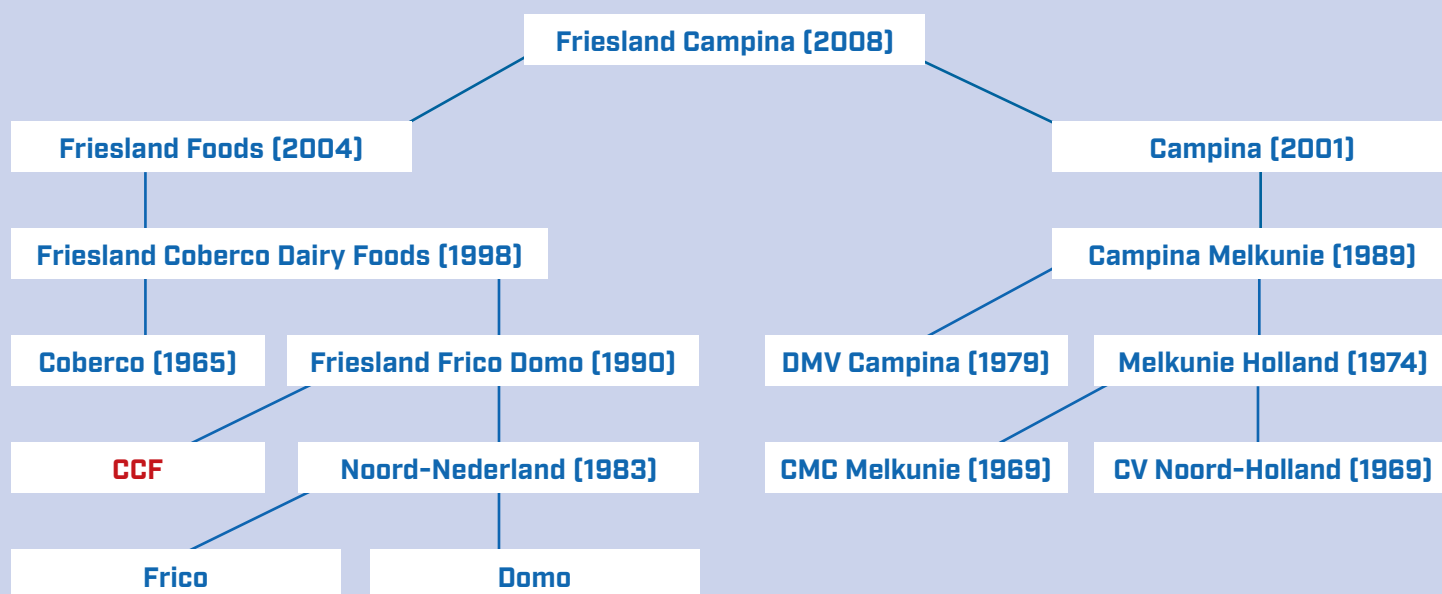
Voor Hepkema lag in die Friese symbolen de verbinding met de oorsprong van de condensfabriek: de Friese boerencoöperatie. Dat was ook persoonlijk, voor deze boerenzoon, zo kun je afleiden uit zijn woorden in 1928: *'Het spreekt vanzelf dat bij mijn oorspronkelijk partij kiezen vóór de Coöperatie, mijn gemeenschapsgevoel met de boeren een rol heeft gespeeld. Later echter ben ik er ook hoe langer hoe meer van overtuigd, dat de Coöperatie een algemeen Friesch belang is. De stichting van de Coöperatieve Condensfabriek heeft men*

Zuivelfusies: de stamboom van FrieslandCampina

Het voert te ver de hele ‘stamboom’ van de zuivelfusies in Nederland van na de Tweede Wereldoorlog hier te behandelen. Van belang is dat de CCF tot 1990 zich zelfstandig handhaafde in de stapsgewijs samenklonterende Nederlandse zuivelwereld. Dat jaar trad de CCF toe tot de fusiecombinatie met Noord-Nederland (Frico + Domo, ontstaan in 1983) tot Friesland Frico Domo. De samenklontering vond, naar de aard van de boeren- en zuivelwereld, plaats via steeds grotere regionale fusies, totdat alle regionale fusiebedrijven met elkaar één werden.

In 1998 werd uit Friesland Frico Domo en Coberco (zuivelfusie Overijssel-Gelderland), De Twee Provinciën (Workum en Gerkesklooster) en de Zuid-Oost-Hoek (Oosterwolde) de nieuwe zuivelgrootmacht Friesland Coberco Dairy Foods gevormd, in 2004 omgedoopt tot Friesland Foods. Vier jaar later fuseerde deze met Campina – het in 1989 op vergelijkbare wijze tot stand gekomen conglomeraat van Brabant/Limburg (DMV Campina) en Holland/Utrecht (Melkunie Holland) – tot FrieslandCampina.

Afgelopen december kwam het nieuws dat FrieslandCampina fuseert met het Belgische Milcobel. Het hoofdkantoor van FrieslandCampina staat in Amersfoort. Opgeteld zijn deze fusiepartners goed voor een omzet van 14 miljard euro, met bijna 22.000 medewerkers en activiteiten in 30 landen. De melk wordt geleverd door bijna 11.000 leden-melkveebedrijven van 16.000 leden-melkveehouders in Nederland, België, Duitsland en Noord-Frankrijk. De coöperatie behoort tot de tien grootste zuivelconcerns ter wereld.

ook te zien in verband met de strijd om zich als vrije boer te handhaven.’

Jubilaris

In 1938, tien jaar na zijn ‘levensbericht’ bij de Rotary, wordt een kwart eeuw CCF uitbundig gevierd. Directeur Hepkema wordt bij deze gelegenheid benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. De dan 71-jarige baron Rengers spreekt: ‘De Condens en Hepkema zijn één. Hij is de man die het bedrijf van het eerste uur af heeft bestuurd en tot bloei heeft gebracht’.

1939 is met 66 miljoen kilo melk en ruim 200 werknemers het beste jaar in de geschiedenis van de CCF tot dan toe. Maar de oorlog breekt uit en de jubilaris moet met lede ogen aanzien hoe zijn levenswerk in vijf jaar geheel teniet wordt gedaan. Het buitenland is onbereikbaar geworden, de fabriek moet zich richten op het binnenland. Hepkema

probeerde het bedrijf, dat van belang werd geacht voor de voedselvoorziening, koste wat het kost draaiende te houden. Hij kon zo 175 van de ruim 200 werknemers de hele oorlog in dienst houden. Tot de Hongerwinter kwam en de trotse CCF verviel tot een soort noodkeuken waar stampotten werden gekookt.

Hepkema besloot na de bevrijding langer te blijven om de wederopbouw van zijn levenswerk af te kunnen maken. In 1948 kwam de wind er weer onder en in 1950 streefde de CCF met een aanvoer van 73 miljoen kilo melk voor het eerst het niveau voorbij dat het in topjaar 1939 (66 mln.) had bereikt. De CCF, goed voor 60 procent van de gehele Nederlandse condensproductie op dat moment, was terug. Hepkema kon met een gerust hart met pensioen. Hij deed dat met een dubbele afscheidsreceptie in De Harmonie op 25 en 26 januari 1951. Sietze Hepkema overleed op 12 juli 1963 in Leeuwarden, 79 jaar oud. <

> Verder lezen

- **Tjepkema, drs. K.**, *Dat is 't kondensfabryk, Een halve eeuw coöperatieve condensindustrie in Friesland*, CCF, 1963.
- **Vellenga, Harry J.**, *In de melk brokkelen. Een fusiegeschiedenis in de zuivelindustrie*, Wijdemeer, 2019.
- **Jansma, Klaas**, ‘Wêr 't men net komt, wurdt jin de kop net karde’, S. Hepkema (1884-1963), in: *Fryslân*, jaargang 6 (2000), nr 2, pag. 22-25.
- **Karstkarel, Peter, Marijn Molema, Robert Visser**, *Zuivelfabrieken in Friesland*, Noordboek, 2018.

Herman Broers (Burgum, 1970) is historisch auteur en biograaf. Hij is hoofdredacteur van historisch tijdschrift *Fryslân*.

Stillevens onder elkaar

De tentoonstelling *Helmantel ontmoet Huisman* in het Jopie Huisman Museum in Workum is om meerdere redenen interessant. Ten eerste vanwege de kunst van deze spraakmakende schilders, die allebei als vertegenwoordigers van het noordelijk realisme worden gezien. Wat delen zij en wat delen ze niet? Ten tweede is er de locatie. Het museum is namelijk onlangs uitgebreid met een fraaie expositiezaal.

Romeins glas en Chinese rok op Spaanse tafel, Henk Helmantel, 2001. (foto: Art Revisited)

De geselecteerde schilderijen van Henk Helmantel (1945) wijden de nieuwe expositieruimte dus in. Het is een zaal die de kunstenaar goed past, gezien het licht dat van de zijkant naar binnen komt en de licht- en schaduwwerking van zijn stillevens versterkt. De vrij lage en in de lengterichting georiënteerde ruimte biedt dus toekomstperspectieven. Schilderijen kunnen in een goed ritme ten opzichte van elkaar hangen, waarbij het gemakkelijk is om enige meters afstand te nemen van de kunstwerken. Thematisch gezien zijn er meerdere indelingen te maken van Helmans selectie, die uit meer dan veertig schilderijen bestaat. Je kunt bijvoorbeeld stellen dat 'voedsel' staat tegenover 'dingen', maar net zo goed 'kwetsbaar' tegenover 'robuust' of 'intiem' tegenover 'monumentaal'. Wellicht is 'leven' versus 'levenloos' de meest treffende tegenstelling, omdat het een gedeelde kern raakt. Die kern is dat het

levenloze amper ontgaan is van het leven – of juist dat het levenloze maar schijn is en juist staat voor levensdrang. Zo lijkt het alsof overleden vogeltjes als de ijsvogel (geschilderd in 2007) en de appelvink (1996) nog maar net de laatste adem hebben uitgeblazen, terwijl *Arjans eerste slofjes* (1978, van Helmantels zoon) in alle eenvoud bruist van levenslust.

Voorwerpen

Eenvoud is ook waarin Helmantel en Huisman (1922-2000) elkaar waarlijk ontmoeten. Voorwerpen als eieren, sloffen of schaaltes getuigen niet zozeer van een liefde voor het gewone of het alledaagse, maar voor het kwetsbare. Het is een bedrieglijke eenvoud natuurlijk, want vorm en compositie zijn goed afgewogen. Maar hoe gecomponeerd ook, in hun afwisselend levendige of juist levenloze verschijning

belijden de beide kunstenaars respect voor alles wat leeft. Helmantel beschouwt zichzelf als christelijk en Huisman voelde zich ermee verwant, waarmee je hun liefde voor het kleine leven ook kunt benoemen als een achting voor de schepping.

Toch zijn er verschillen. Daarbij gaat in de eerste plaats om het licht. Bij Jopie Huisman is dat alom aanwezig, terwijl bij Helmantel het licht altijd vanaf de rechterkant komt en diagonaal door het tafereel gaat. De wisselwerking tussen licht en schaduw is dus essentieel bij Helmantel, terwijl bij Huisman de schaduw geen rol van betekenis heeft.

De wisselwerking tussen licht en schaduw is essentieel bij Helmantel, terwijl bij Huisman de schaduw geen rol van betekenis heeft

Een ander verschil is de opzet – letterlijk. Is Huisman iemand die alledaagse spullen als vodden, handschoenen of kurkgordels als het ware laat slingeren rond hun vaste locatie, Helmantel isoleert zijn voorwerpen met een stemmige achtergrond of door ze op een speciale tafel te zetten. Zo bezien is de sfeer in Huisman zijn schilderijen aardser en bij Helmantel verhevener. Dit onderscheid is trouwens niet strikt, getuige Helmantels *Stilleven met kersen, perziken en abrikozen* (1989), waarop genoemde vruchten prijken rondom een plastic bakje uit de supermarkt.

Afmetingen

Die verheven sfeer krijgt vaak grote afmetingen, zoals in *Romeins glas en Chinese rok op Spaanse tafel* (2001) of het stemmige *Broden in wit stilleven* (2018). In kleinere stillevens als *Witte kom met eieren* (1999) en *Uienstilleven* (2024) is het niet de afmeting, maar de gesuggereerde kwetsbaarheid die iets verhevens heeft. Nooit slingert het, altijd is het ergens neergezet. Helmantel in een zaaltekst over zijn geportretteerde uien: 'Ik schilder het liefst uien die nog niet gekort zijn. Waar het loof nog niet af is, maar wel gedroogd is. Dat geeft een mooie, interessante staart aan de ui, die je kunt gebruiken in je compositie.'

Kerkinterieurs

De aanwezige kerkinterieurs, zoals de Pieterskerk in Utrecht, laat een ander aspect van Helmantels werk zien. Hier heerst het monumentale of het robuuste, maar ook deze inkijken worden gekenmerkt door een intieme en serene sfeer. Vanwege de ronde bouwvormen en sobere inrichtingen zijn middeleeuwse kerken voor Helmantel oorden waar de mystieke sfeer optimaal kan gedijen of bloeien. Zijn

thuiskerk, de Andreaskerk in het Groningse Westeremden, is er een goed voorbeeld van.

Verder weg van Huisman kun je eigenlijk niet komen, zou je zeggen. Wordt Helmantel ook wel omschreven als de schilder van het devote licht en kun je hem typeren als een schepper van sfeerbaden; Jopie Huisman was een autobiografisch kunstenaar, die mensen uit zijn omgeving portretteerde en de onvoorspelbare natuur om zich heen vastlegde.

Huisman's schildervruchten hangen om de hoek, zodat je je geen zorgen hoeft te maken dat je iets mist. Dat klinkt wat flauw, maar het feit dat de kunstenaars in het Jopie Huisman Museum slechts enkele stappen van elkaar verwijderd zijn, geeft deze expositie energie. De ontmoeting tussen Helmantel en Huisman leidt zowel tot een veelzeggende conversatie als tot twee afzonderlijke monologen. Het is dus hoppen geblazen in Workum. <

Roodbaaien hemd, Jopie Huisman, 1975. (foto: Artimedes)

Workum: 'Helmantel ontmoet Huisman', Jopie Huisman Museum, t/m 28 september, dagelijks 11:00-17:00; www.jopiehuismanmuseum.nl

Jaap Krol (Beetsterzwaag, 1970) schrijft columns en recensies voor het *Friesch Dagblad*, straatmagazine *De Riepe* en voor het literair weblog *Tzum*. Hij schrijft ook boeken en verzorgt lessen voor de Schrijversvakschool Groningen.

Onderwijspionier met 'harmonisch ontwikkelde ziel'

Geboren Drachtster Ytsje Kooistra geldt als één van de belangrijkste Nederlandse onderwijspioniers, maar slechts de mensen die aan een letje Kooistrastraat (of -weg) wonen, kennen wellicht haar naam nog. Ze ontwikkelde ideeën over pedagogie die in haar tijd veel navolging vonden. Ze wilde geen onderscheid maken tussen de opvoeding van jongens en meisjes en sneed als eerste in Nederland in wetenschappelijke zin de term 'puberteit' aan. Bij haar overlijden in 1923 werd ze omschreven als een 'harmonisch ontwikkelde ziel, die als evenwichtig mensch vereerd en bemind werd door allen, die haar hadden leeren kennen.'

Exemplaar uit 1904 van het boek *Zedelijke opvoeding* dat Ytsje Kooistra schreef. (boekwinkeltjes.nl)

Ytsje Kooistra, die haar werkzame leven grotendeels buiten Fryslân doorbracht en daar voornamelijk letje werd genoemd en soms Ida, werd in 1861 geboren in - toen nog - Dragten. Haar moeder was Ymkje Keuning (1822-1879), die in 1853 haar eerste man had verloren en achtergebleven was met drie kleine kinderen. Ze had wel wat inkomsten uit een winkeltje, maar kon daar nauwelijks van rondkomen. Daarom hertrouwde ze in 1856 met schipper Folkert Kooistra (1819-1869). Ook hij was eerder getrouwd geweest. Samen kregen ze nog eens drie kinderen, waarvan Ytsje (1861-1923) de jongste was. Ytsje was acht jaar toen haar vader stierf. Haar moeder kwam nu financieel zo in de problemen dat ze wel een beroep moest doen op de diaconie. Zo kwam Ytsje in aanraking met dominee Bernard Colenbrander (1836-1923), die ontdekte dat zij bovengemiddeld intelligent was.

Voorbestemd

Meisjes uit lagere milieus waren toen uitsluitend voorbestemd voor het huwelijk, maar Ytsje ging dankzij deze dominee een andere weg. Hij coachte haar zo goed dat ze een beurs kreeg - waarvan er jaarlijks in Nederland slechts twee werden toegekend - voor de kweekschool voor onderwijzeressen in Arnhem. Ytsje was nog maar zeventien jaar toen ze daar in 1878 afstudeerde. 'Ze was een onzer meest begaafde kweekelingen', zou de directrice later schrijven. Ook toen al viel haar grote wilskracht op, evenals haar beminlijke karakter. Vervolgens ging ze aan het werk als onderwijzeres, ver van huis, in Arnhem, Breda en Middelburg. Of ze nog vaak in Drachten terug is geweest is de vraag, bijna al haar broers en zussen stierven jong. Met dominee Colenbrander en zijn familie zou Ytsje in elk geval haar hele leven contact houden.

In deze eerste jaren van haar werkzame leven haalde Ytsje nog een aantal onderwijsacten, met name om

wiskundelessen te kunnen geven. Ondertussen observeerde zij het gedrag van haar leerlingen en begon daarover te publiceren, artikelen die geprezen werden om hun helderheid. Daarmee begon zij in onderwijskringen al op te vallen. In 1894 verscheen haar eerste boek, *Zedelijke opvoeding*, waarin ze haar opvattingen over pedagogie voor het eerst systematisch formuleerde. Het boek zou elf maal herdrukt worden. De titel is in zekere mate misleidend omdat de inhoud van het boek uiterst modern is.

Een met pen getekend portret van Ytsje Kooistra uit 1921 van B. van Hasselt. (CODA Apeldoorn)

De Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen, gefotografeerd in 1914, het jaar dat Ytsje Kooistra om gezondheidsredenen moest stoppen als directeur. [CODA Apeldoorn]

Bij het onderwijs moest volgens Ytsje de vorming van de persoonlijkheid van een kind voorop staan en niet het intellect. Ze wist zich heel goed te verplaatsen in de uitdagingen van ouders en was daarbij in het geheel niet dogmatisch.

‘Wij stellen ons geen oogenblik voor, dat wij geen fouten hebben begaan. Maar één ding weet ik: wij hebben getracht te begrijpen’

Ze vond dat ieder mens recht had op het vervullen van een maatschappelijke taak die in overeenstemming was met haar of zijn belangstelling. Die aanleg was volgens haar niet specifiek mannelijk of vrouwelijk maar ‘indivueel-mensche-lijk’ bepaald.

Ytsje was ondertussen (in 1883) verhuisd naar Groningen om lerares wiskunde te worden aan de kweekschool voor onderwijzeressen. In Groningen maakte ze kennis met Hilligje Kiewiet de Jonge-Diephuis (1835-1912), de weduwe van een kunstschilder en ‘spiegelfabrikant’. Ytsje ging bij haar wonen in een bovenhuis aan de Nieuwe Ebbingestraat. Tussen de vrouwen moet een sterke band hebben bestaan, want Ytsje en Hilligje zouden altijd blijven samenwonen.

‘Hoofd eener school’

Bij een kweekschool hoorde ook een ‘leerschool’ waar de kwekelingen het lesgeven in de praktijk konden oefenen. Ytsje kreeg er vanaf 1889 de leiding. In het adresboek van de stad stond ze dan ook vermeld als ‘hoofd eener school’. In Groningen was Ytsje ook buiten het onderwijs actief. Ze was één van de eerste leden van de verenging De Vrouwenbond, die met name de positie van vrouwen uit de lagere sociale klassen wilde verbeteren. De Vrouwenbond verzette zich tegen vooroordelen en wetten die de positie van de vrouw inperkten.

Kweekscholen voor onderwijzeressen waren ontstaan uit particulier initiatief, de landelijke overheid bemoeide zich er niet mee. Dat veranderde in 1896, toen in Apeldoorn de eerste Rijkskweekschool voor onderwijzeressen opgezet werd. Voor de functie van directeur meldden zich 24 uiterst gekwalificeerde vrouwen. De keuze viel op Ytsje. De inspecteur die de selectieprocedure leidde, schreef: ‘Doodeenvoudig als zij is, geeft ze toch een indruk van groote degelijkheid. Ze heeft slechts zeer enkele bijakten en dus vrij wat minder bevoegdheid dan menig andere sollicitante, maar in het onderhoud, dat ik met haar gehad heb, bleek mij dat ze over veel heeft nagedacht.’

Samen met Hilligje verhuisde Ytsje naar Apeldoorn en begon voortvarend met de organisatie van de nieuwe opleiding. Dankzij haar organisatietalent en de aandacht die ze in het onderwijs gaf aan de karaktervorming van de studenten, werd de school al snel een succes. De eindexamenresultaten waren elk jaar uitstekend. In 1914 moest Ytsje vanwege

BIJ HET GRAF VAN YTSJE KOOISTRA (1861-1923)

Kaft en Ytsje Kooistra's voorwoord van het boek *Onze groote kinderen* (1918, afgebeeld editie 1920) waarin ze de term puberteit als eerste gebruikte. (boekwinkeltjes.nl)

VOORWOORD BIJ DEN TWEEDEN DRUK.

In Augustus van het vorige jaar verscheen het tweede deel van „Onze groote kinderen” met den ondertitel „Streven naar ons doel.” Weldra was het eerste deel van „Onze groote kinderen”, „Hun wezen en ons doel”, uitverkocht. Thans verschijnt hiervan de tweede druk. Sedert het verschijnen van den eersten druk heeft zich in steeds stijgende mate de belangstelling voor de groote kinderen geopenbaard.

Een Staatscommissie voor de ontwikkeling van deze nog onrijpe, maar rijpende jeugd, een tentoonstelling en congres voor haar opvoeding — spraken, ook door rapporten en verslagen, de gewekte belangstelling uit en wekten de belangstelling verder.

En verschillende geschriften droegen haar voort en leidden haar in goede banen. Zoo b.v. in ons land: de „Problemen der rijpere Jeugd” van Dr. J. H. Gunning Wzn., „De Dominé en zijn jongens” van Dr. van de Vijver. Een nieuw Tijdschrift, „Pædagogische Studiën”, zal zich ongetwijfeld ook veel op het gebied van de puberteitsjaren bewegen.

„Zelf aan 't Stuur” van Prof. R. Casimir, niet alleen over de groote kinderen handelend, maar ook tot hen gericht, beleefde al een tweeden druk.

De thans verschijnende tweede druk van „Onze groote kinderen, Hun wezen en ons doel” is wel herzien, maar in de hoofdzaken niet gewijzigd. Voor zoodanige wijzigingen scheen mij het boek ook in zekeren zin nog te weinig „bezouken”.

Moge ook deze tweede druk een gunstig onthaal vinden!

I. KOOISTRA.

Apeldoorn, Juni 1920.

haar slechte gezondheid met deze baan stoppen. Ze ging wel door met publiceren. Zo verscheen in 1918 *Onze groote kinderen*, waarin ze als eerste in Nederland het thema van de puberteit aansneed. In haar boek nam ze het pubermeisje als uitgangspunt. Zo schreef ze dat de puberteit vaak een 'plotselingen groei gaf, van verdieping van 't gevoel en van de verstandelijke interessen – van verrijking van de phantasie – van dromen en dwepen, hoewel óók van egoïsme en sterke critiek.'

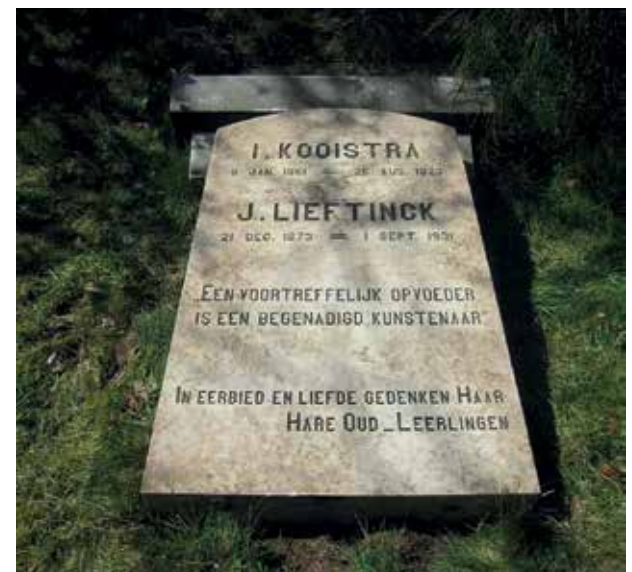
Bij haar studenten in Apeldoorn was Ytsje enorm geliefd. Op de school in Apeldoorn ademde alles 'liefde en respect' voor haar. Ze vroeg van haar studenten een grote inzet, die natuurlijk niet iedereen kon opbrengen. De school was niet opgericht, zo waarschuwde ze enkele ouders, 'voor meisjes, die niet beters weten te doen dan met jongens loopen en over hen praten en denken.' Ytsje bleef bij alles bescheiden. Zo schreef ze: 'Wij stellen ons geen oogenblik voor, dat wij geen fouten hebben begaan. Maar één ding weet ik: wij hebben getracht te begrijpen.'

Na haar afscheid bleef Ytsje sterk bij de school betrokken. Ze woonde zelfs (na de dood van Hilligje) met haar opvolger Joukje Liefstinck (1873-1931) samen. Jaarlijks werd een schoolreünie gehouden, waar Ytsje ook verscheen, vanwege haar zwakke gezondheid in latere jaren in een invalidenwagentje. Bij een reünie hield ze meestal een toespraak, waarbij ze bijvoorbeeld over het huwelijk sprak als 'een klomp geluk' dat een vrouw ten deel kon vallen. Ongetrouwde vrouwen zoals zijzelf vonden dat geluk volgens Ytsje 'in vriendschap, de natuur, wetenschap en kunst. Zij hebben momenten, uren, dagen, gekend van groot geluk.' Licht iroonisch voegde zij hieraan toe: 'En zij, wie het geluksgoud niet

in klompen in den schoot viel – gelukskorrels – te kostbaarder wellicht omdat het maar *korrels* waren.'

'Vlammen'

Ytsje moet zich binnen de vrouwelijke pedagogische sfeer van het onderwijs goed thuis gevoeld hebben. Dat was al begonnen tijdens haar opleiding in Arnhem. Zo vertelde zij in 1915 de reünisten over haar eigen ervaringen in Arnhem als een periode 'van onbestemde en onvervulde verlangens, van tegenstellingen en onevenwichtigheid, van verdriet en vooral weemoed, misschien van zichzelf niet-begrepen voelen, en toch een liefelijke periode van bloei en belofte.' Een jaar later vertelde ze opvallend eerlijk over de emoties die zich tussen leerlingen en leraressen konden ontwikkelen. 'Ook de liefde kwam al vroeg in sommige levens, niet altijd tot haar geluk, niet immer tot haar welzijn. Er waren er ook wel onder ons, die konden *vlammen*: op andere meisjes, en vooral op leraressen. Wat was 't heerlijk voor haar, om op Zondagmiddag, op de wandeling een groet op te vangen van haar blonde engel! Want meestal, hoewel niet altijd, was de engel blond. Hoe legden wij al onze innige genegenheid in het handwerk, dat wij voor haar maakten tegen St. Niklaas! Hoe sprong onze dichtader open, als wij het begeleidend vers maakten! En als dan dit groote feest voorbij was, hoe waren wij dan in spanning, of wij ontdekt zouden worden! [...] En als wij dan ontdekt werden – en als er dan eens een zoen op stond – neen, laat ik niet voortgaan: er zijn van die zaligheden, waarvoor onze arme taal geen woorden heeft.' Ytsje stierf in 1923, diep betreurd. Ze werd begraven in Apeldoorn. Later zou ze haar graf delen met haar opvolger. Dat ze als vooraanstaand pedagoog vergeten is, komt doordat haar moderne opvattingen geheel geabsorbeerd werden door volgende generaties. Helemaal vergeten is ze niet: Drachten heeft een Ietje Kooistrastraat, Apeldoorn een Ietje Kooistraweg en Leiden zelfs een Ietje Kooistrapad. <

Verder lezen

Mineke van Essen, 'Ietje Kooistra en Ida Heyermans', in: Tineke van Loosbroek (samenstelling), *Geleerde vrouwen*, 1988, blz. 120-145.

Over de auteur

Doeke Sijens (Hantum, 1955) werkte als bibliothecaris in Groningen. Hij publiceert over literatuur en kunst en recenseert Friese literatuur bij de *Leeuwarder Courant*.

>> Het graf van Ytsje Kooistra en Joukje Liefstinck in Apeldoorn. (foto: online-begraafplaatsen.nl)

De ‘vergeten’ watersnood

De ‘vergeten’ watersnood, zo wordt de stormvloed van 3-5 februari 1825 wel genoemd. Een enorme overstroming die een groot deel van Nederland – met name Fryslân en Overijssel – trof. Het is de grootste natuurramp van de negentiende eeuw in ons land. Een eeuw later besteedden landelijke en regionale kranten er wel enige aandacht aan, maar een nationale herdenking kwam er niet. Na de nieuwe watersnoodramp van 1953 in Zeeland en Zuid-Holland, vergaten we 1825 gewoon. Tot op dit moment, twee eeuwen na dato. Dit jaar wordt de stormvloed van 1825 wel op grote schaal herdacht.

Er was in 1825 sprake van een combinatie van factoren: een noordwesterstorm, springtij, hoog binnenwater en verzwakte of verwaarloosde dijken. Op 4 en 5 februari werd vooral het Zuiderzeegebied zwaar getroffen. De Waterlandse Zeedijk ten noorden van Amsterdam brak door, met als gevolg dat het gehele achterliggende gebied tot aan de Zaan onder water kwam te staan. Hetzelfde gebeurde onder Nijkerk en bij Elburg. De toren van de oude kerk van Doornspijk stortte in – de fundamenteën ervan liggen nog steeds in de dijk. Maar Overijssel en Fryslân werden verreweg het zwaarst getroffen. In Overijssel stond het gehele noordwesten onder water, maar ook Wijhe en Dalfsen werden getroffen. Zelfs Drenthe ondervond nog gevolgen van de watervloed. De Kampereilanden, de Kamperzeedijk en de achterliggende Mastenbroekerpolder werden totaal verwoest. Op drift geraakte balken uit de paalwerken bij het eiland Schokland zaaiden dood en verderf. In het dijkdorp Blankenham (bij Kuinre) kwamen 28 mensen om, ofwel 10 procent van de bevolking.

Door het bezwijken van de dijken bij Lemmer en tussen Workum en Hindeloopen kwam Fryslân voor tweederde onder water te staan. Het water was hier zouter dan in Overijssel, een dubbele ramp voor de landbouw die nog jaren zou nawerken. Het noorden bleef grotendeels gespaard, maar de schade aan de zeedijken was groot. In Overijssel verdronken meer dan driehonderd mensen, in Fryslân enkele tientallen.

In deze editie van *Fryslân* belichten we aan de hand van drie artikelen, geschreven door Jan Dirk Wassenaar, Alice Booi en Klaas Zandberg, enkele specifieke kanten van deze natuurramp. Wassenaar kijkt naar hoe de ramp in bronnen is vastgelegd en overgeleverd, met name in egodocumenten. Alice Booi belicht de versnelde aanleg van de nieuwe begraafplaats van Sneek in 1827, omdat het aantal mensen dat omkwam als gevolg van ziekten – vooral malaria – in de jaren na de ramp het stadsbestuur voor grote problemen plaatste. Vervolgens kijkt Klaas Zandberg naar de gemeente Weststellingwerf, en dan met name naar ‘de Westhoek’,

ofwel de dorpen van de Groote Veenpolder ten westen van Wolvega, die zo'n beetje gelden als het 'ground-zero' van deze ramp in onze provincie.

Ten slotte bespreken we het nieuwe boek *Stormvloed 1825* van Arnoud van de Ridder, een nieuw samengestelde overzichtspublicatie van de ramp waarvoor twee eeuwen na dato de aandacht helemaal terug is.

Het hele jaar zal in Fryslân stil worden gestaan bij deze vergeten ramp. In de Zuidwesthoek zijn zelfs de krachten gebundeld onder leiding van een werkgroep, die via Hester Postma, directeur van het Fries Scheepvaart Museum in Sneek en oud-redactielid van *Fryslân*, samenwerkte in opzet en voeding van deze special. Waarvoor onze hartelijke dank. <

Herman Broers, hoofdredactie *Fryslân*
(met dank aan Jan Dirk Wassenaar)

De kaart van Fryslân met daarop aangegeven de overstromingen en dijkdoorbraken in februari 1825. (uit: J. van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel van den watervloed en de overstromingen in de provincie Vriesland, Leeuwarden, 1826*)

Stormvloed uit eerste hand

De stormvloed van 1825 bracht een grote stroom krantenberichten en gedenkboeken, gedichten en liederen, preken en leerredenen op gang. Het was een van de eerste rampen waarbij ook de beschrijvingen van particulieren op grote schaal bewaard bleven via bijvoorbeeld brieven en dagboeken. Veel getuigenissen verschenen in 1825 of snel daarna in druk, zoals van Joost Halbertsma, maar ook tientallen jaren later werd er nog over geschreven, bijvoorbeeld door Wite Buma. Jan Dirk Wassenaar dook in bekende en minder bekende egodocumenten van de ‘wetterfloed’ zoals die zich in Fryslân voltrok.

Gezicht op Vierhuizen te Delfstrahuizen, tekening van D.P. Sjollema [collectie Fries Museum, afbeelding collectie Tresoar]

Folkert Johannes Schootstra, schoolmeester te Ouwsterhaule, schreef op 12 februari 1825 aan zijn kinderen Johannes en Antje te Harich: *‘Den nacht tusschen den 4 en 5 dezer was voor ons een der hagchelijkste van ons leeftijd. ’t Was ’s avonds groot 10 uren, werd er zeer heftig op onze deur geklopt, waarop dadelijk een stem volgde: ‘Sta spoedig op, het zeewater komt.’ Waarop Fetze [de jongste zoon, red.] met velen van ons burens naar de dijken snelden om, waar het mooglijk was, het gedreigd onheil af te weren. Dan daar gekomen zijnde, zagen zij wel dat alle aangewende moeite vruchteloos was, wijl het water naar hunne gissing wel ter hoogte van een voet over de dijken kwam heenrollen, waarop ieder spoedig naar de zijnen terug keerde. Ik en uwe*

moeder waren intusschen bezig om zooveel mogelijk de goederen in de hoogte te brengen.’ De kinderen Schootstra in Harich antwoordden met soortgelijke berichten, al hadden zij door de betrekkelijk hoge ligging van hun woonplaats geen water in huis gehad. Maar ook daar stond het water minstens enkele voeten hoog op het land; het water was er brak tot zout en daalde maar langzaam. Ze stelden elkaar gerust: *‘Wij zijn alle welvarend.’*

Dagboek

In 1825 begon Lieuwe Jans de Jong, boer te Poppenhuzen onder Aldeboarn, met een dagboek. Op 6 februari noemde hij de hoogte van het water ‘verschrikkelijk’, hij vreesde dat

de Friese zeedijken het begeven hadden. Alles stond onder water, ieder huis leek een eilandje. Met zijn buurman had De Jong in een bootje poolshoogte genomen. Beide einden van het dorp bleken onder water te staan. Veel mensen waren naar elders gevlucht, sommige boeren hadden hun vee naar het dorp gebracht. De Jong had ook noodschoten vanuit Haskerdijken gehoord, maar sneeuw en ijs hadden de mannen belet om te hulp te schieten. Over het water schreef De Jong dat het 'versch' was, 'waarin 't men hoop schepte dat het noch geen zeewater was, en oordeelde dat het een doorbraak zoude zijn in de dijken van de revier de Lynde.' De volgende dag moest hij daar evenwel op terugkomen: 'De lang gekoesterde hoop werd verijld; men begon 's nade-middaagse het zoute water te ontdekken en er werd gezeid dat de zeedijk op drie plaatsen was doorgebroken, aan beide zijden van Lemmer ieder één, en één bij Taco-zijl.' Op 8 februari vreesde De Jong voor de watermolens, er waren al enkele beschadigd. Op 9 schreef hij dat het water iets zakte en dat de meeste ijsschotsen weggedreven waren, maar er was nog geen stukje land te zien. Men kon varen en zeilen waar men wilde. Die dag had De Jong ook gehoord dat een boer in Haskerdijken zijn beslag vee in de kerk 'of zoogenoemde kapel' had gebracht. Later in de maand rapporteerde hij enkele malen over wat de watersnood elders in het land teweeggebracht had. Tresoar beschikt over een corpus van twaalf brieven over de watersnood. Ze zijn in februari en maart 1825 geschreven door familie en vrienden van de in Grou geboren taalgeleerde, dichter en doopsgezind predikant in Deventer Joost Halbertsma (1789-1869). Ze zijn aan hem gericht en

Portret Joost Halbertsma door D.J. Sluyster, gepubliceerd in *Rimen en Teltsjes* (1881).

Johanna Iskje Hoekema, de vrouw van Joost Halbertsma, geschilderd door Willem Bartel van der Kooi. (collectie Fries Museum)

later in verschillende kranten gepubliceerd. Halbertsma en zijn vrouw Johanna Iskje Hoekema, die uit Workum kwam, bezaten een boerderij ten zuiden van Workum. Op 11 februari schreef Janke Egberts Hoekema-Brunger aan haar zuster en zwager: 'Nu zuster ik moet u schrijven wat storm wij hier vanleden week gehad hebben en in welk een benaauwdheid wij hier geweest zijn. Verbeeld U eens terwijl ik aan tafel zat

Gedicht voor een omstreden held

Een bijzonder gedicht dat bewaard bleef, is een uitvoerige pennenvrucht van de in Leeuwarden werkzame procureur, schrijver en dichter mr. dr. C.P.E. Robidé van der Aa (1791-1851). Hij bracht erin hulde aan Harmen Jans Groen, een visser uit Vierhuis.

Procureur in Leeuwarden, schrijver en dichter mr. dr. C.P.E. Robidé van der Aa (1791-1851) bracht een dichterlijke hulde aan Harmen Jans Groen, visser uit Vierhuis. (Schilderij: Willem Bartel van der Kooi, collectie Fries Museum)

Robidé van der Aa nam het voor Groen op, die aanvankelijk de hemel in werd geprezen omdat hij 58 mensen en enkele stuks vee gered zou hebben. De *Leeuwarder Courant* plaatste een oproep om geld te doneren aan de armlastige man, omdat hij zelf ook veel schade had geleden. Kort daarna doken er geruchten op die hem in een kwaad daglicht stelden: hij zou anderen tijdens de overstroming hebben beroofd en zijn straf in de gevangenis moeten uitzitten. Een speciale onderzoekscommissie van het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onderzocht de kwestie en concludeerde dat Groen gerehabiliteerd moest worden. Robidé van der Aa was een van de commissieleden. In zijn gedicht prees hij de man vanwege zijn bescheidenheid en menslievendheid:

't Is hij, die, wars van valsche glorie,
Nooit ophoudt andren wel te doen,
Grif, grif zijn' naam in 's lands historie;-
't Is groen!

Robidé van der Aa, geboren in Amsterdam en later samen met de Zwolse dichter Potgieter initiator van progressief-liberaal weekblad *De Gids* (1837), publiceerde niet alleen de lofzang, maar ook de processtukken. De opbrengst van de verkoop kwam ten goede aan Groen, die er een nieuwe woning van liet bouwen. Overigens is Groen met zijn bootje afgebeeld op de titelpagina van het gedenkboek over de watersnood van 1825 van de hand van J.C. Beijer.

De stormvloed van 1825 op kaart. [Collectie Tresoar]

met mijn kleine dat ik de zee zo maar over den dijk zag spoelen. Niet nu en dan een golfje, maar de dijk was maar te laag voor de zee. Een weinige daarna kreeg ik bericht van Hoekema dat er al een gat in de dijk was, een weinige daarna alweer een en vervolgens in de Hindeloper dijk in de oude dijk het welk verschrikkelijk was. Vele mensen gingen na dijk. Ik heb er toen ook geweest, maar konde niet verder koome als de brug voorbij ons baan. Daar kwam ons de barre zee tegevoet. Wat ijselijk gezicht was dit. Het was net als Workum zo maar in eens zoude overstroomd worde. Vele inwoners hadden haar boeltje gepakt. Ik konde er niet toe koomen, Mevrouw Beima [volgens plaatselijk historicus Gerrit Twijnstra gaat het om mevr. Beijma thoe Kingma] heeft met haar kinders de vlugt genomen. De boeren konden zo spoedig de vlugt haast niet neme. De menschen van de dijk moesten de vlugt neme in Workum. Den eene zag men met een bed, een ander met dekens. Het water is bijna aan ons agterdeur toe geweest. Ons bakken zijn bedurven. [...] De stad is hier bijna val koeijen; als er nu meer koeijen koomen zullen zij misschien ook in ons baan moeten.'

Aantekeningenboekje

Uit de brieven kon het echtpaar Halbertsma-Hoekema gelukkig opmaken dat er onder hun familie en vrienden geen slachtoffers te betreuren waren. De boerderij van de Halbertsma's, die vrij hoog lag, had geen schade opgelopen. De boer had vee van een buurman opgevangen en hij was als eerste begonnen met malen om het land weer droog te krijgen. Halbertsma en zijn vrouw konden dus gerust zijn. Halbertsma hield het nieuws rond de watersnood in een aantekeningenboekje bij, en wel in twee boekhoudingen. In de ene noteerde hij feitelijke gegevens, namelijk weersomstandigheden en waterstanden per regio, gelden die collecten en donaties hadden opgebracht, uitkeringen daarvan aan verschillende steden en aantallen slachtoffers aan mensen en vee en schade. In de andere boekhouding tekende hij verhalen op – hij memoreerde verschillende 'wonderdadige reddingen'. In mei ging hij persoonlijk pools-hoogte nemen in het getroffen gebied. Hij zag de verwoesting die het water had aangericht en de nood die daarvan het gevolg was geweest.

Alpita de Jong, de biograaf van Halbertsma, acht het waarschijnlijk dat hij in zijn preken niet aan de ramp voorbijgegaan is, maar het is volgens haar de vraag of hij er binnen een christelijk-godsdienstige context betekenis aan heeft kunnen verlenen. Als predikant lijkt hij ook op andere rampen geen antwoord te hebben gehad. Volgens De Jong is de kans groot dat hij na de watersnood hulp in praktische zin heeft geboden. Hij heeft dat in ieder geval bij andere rampen gedaan.

Anders dan Halbertsma heeft zijn hervormde collega in Deventer P.C. Molhuysen (1793-1865), tevens bekend geschiedvorser in Overijssel, wel een preek naar aanleiding van de watersnood aldaar gepubliceerd. Die werd zelfs tweemaal herdrukt. Wat was zijn boodschap? De ramp moest tot wijsheid brengen, en wel: *'Zij leere ons de wisselvalligheid van allen aardschen voorspoed; zij leide ons tot eerbiedige onderwerping aan het Godsbestuur; zij make ons dankbaar voor onze genadige versooning; zij bewege ons tot werkzame deelneming in het lot der ongelukkigen.'*

Wite Buma

Van 14 tot 22 februari 1825 maakte de Leeuwarder advocaat mr. dr. Wiardus Willem (Wite) van Haersma Buma (1802-1873) samen met zijn zwager mr. dr. Daniel de Blocq van Haersma de With (1797-1857), grietman van Oost-Dongeradeel, een reis langs de Friese kust om de verwoestingen in ogenschouw te nemen. Vele jaren later, in 1868, hield Buma er een lezing over voor het toenmalig Provinciaal Friesch Genootschap ter Beoefening van Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, ofwel het Fries Genootschap, die in 1873 in druk verscheen. Buma werd duidelijk dat niet alleen de vreselijke storm, maar ook en vooral de

verwaarlozing van de kustverdediging de oorzaak van de ramp was geweest. Hij kwalificeerde het als een kwestie van verkeerde zuinigheid. Vanaf 1831 ging hij zich als gedeputeerde inspannen voor verbetering van de waterstaat. Buma's biograaf Sybrand van Haersma Buma stelde hierover in 2023: 'Het lijkt erop dat de kiem hiervoor in 1825 is gelegd.'

Een ander verslag van de stormvloed is van boer – oorspronkelijk was hij onderwijzer en belastingontvanger – Doeke Wijgers Hellema (1766-1856), die bij Wirdum woonde. Van 1821 tot zijn dood in 1856 heeft hij een dagboek bijgehouden dat bewaard is gebleven en zich bevindt in de collectie van Historisch Centrum Leeuwarden. Hierin vertelt hij ook over de spannende dagen van 1825.

Op 8 februari kwam het water in de landerijen in zijn omgeving omhoog, twee dagen later begon het water de huizen in te lopen en kon Hellema het dorp alleen nog per boot bereiken. Op zondag 14 februari was het weer rustig en zacht, het water zakte evenwel nog maar nauwelijks. Over die dag schreef Hellema: *'Die zelf scheepjes hadden in andere oorden van Wirdum kwamen daarmede om hunnen kerkgang te doen, anderen wierden van alle oorden onder Wirdumer gemeente behoorende met pramen of andere schepen gehaald en weder weggevoerd [...]. Misschien dat iets dergelijks sedert de Kerstvloed van 1717 niet gebeurd is.'*

Op 16 februari 1825 beklom Hellema de kerktoeren van Wirdum, samen met zijn zoon en een knecht. Zo ver hij kon zien, zag hij water: *'In het Noordoosten en Oosten naar de Wouden spiegelde de gantsche oppervlakte als helder glas van het Oosten tot het Westen, inzonderheid van het Zuidoosten tot het Zuidwesten zoo ver het oog reikte zag men niets als water, de geheele oppervlakte geleek een besneeuwd veld, alwaar de plaatsen en gebouwen zich verspreid als vlekken uitheften [...].'*

Het was de bedoeling dat er nog een gedenkboek zou verschijnen, van ds. H.W.C.A. Visser, sinds 1804 hervormd predikant te IJsbrechtum en van 1804 tot zijn dood in 1826 schoolopziener. Vooral in die laatste functie maakte hij naam. Een indruk van zijn theologische positie krijgt men uit een zin in het verslag van Jacob van Lennep van zijn voetreis door Nederland samen met Dirk van Hogendorp, wanneer de scribent vertelt: 'Ds. VISSER schold eerst op *Bilderdijk cum suis*, doch toen VAN HOGENDORP, wiens naam de meid verkeerd had overgebracht, zich noemde werd hij zeer beleefd, en noemde hem gedurig *mijnheer de graaf*.' Spoedig na de watersnood verscheen van Visser de preek *Een woord ter opwekking en bemoediging, bij gelegenheid van den watervloed in Vriesland*. Naar verluidt heeft hij zich kort na de ramp ook persoonlijk tot koning Willem I gericht. In een brief heeft hij zich bijzonder kritisch uitgelaten over

de provinciale autoriteiten. Hij beoordeelde het karakter van de gouverneur als besluiteloos en conservatief. Ook uit andere bronnen wordt duidelijk dat de man door tijdgenoten niet als een krachtadig bestuurder werd gezien.

Na verschijning van zijn gelegenheidspreek kondigde Visser een gedenkboek aan over de watersnood in Fryslân 'en aangrenzende Oorden', *Naauwkeurig Verhaal van den tegenwoordigen Watervloed*. Visser wilde het boek 'eeniglijk ten voordeele van de ongelukkigen door den Watersnood' op de markt brengen. Er was voldoende belangstelling voor, liet hij in de *Opregte Haarlemsche Courant* weten – 'ook buiten intekening'. Eerder had hij in een bericht in de *Nederlandsche Staatscourant* om informatie over de door hem te beschrijven watersnood gevraagd. In dezelfde krant liet hij op 12 april weten dat de gebeurtenissen 'in een geheel ander en meer waar licht' te lezen zouden zijn. Verder deelde hij mee dat het boek niet meer dan f 2,50 zou gaan kosten. Bij een oplage van 500 exemplaren zou f 1,60 per stuk naar de slachtoffers van de ramp gaan.

Nog geen maand later trof Visser een persoonlijke ramp: op 5 mei verdrong zijn 16-jarige zoon Jacobus Gerardus Visser. Zelf overleed hij in 1826. Toen was zijn gedenkboek nagevoeg af. De redactie van het *Letterkundig Magazijn* sprak de hoop uit dat anderen zijn werk zouden afmaken en het boek zouden publiceren, maar dat is nooit gebeurd. <

Wiardus Willem van Haersma Buma (1802-1873) gaf een lezing over de stormvloed van 1825 bij het Friesch Genootschap. (Wikipedia)

Over de auteur
Dr. Jan Dirk Wassenaar
studeerde theologie in Utrecht en is predikant bij de Protestantse Kerk in Nederland.

Ramp na de ramp: haast met nieuwe Sneker begraafplaats

De stormvloed van 1825 kende een lange nawerking. Zo braken er ziekten uit, mislukten oogsten en waren grote delen van de Friese landbouwgronden ongeschikt geworden door het langdurig binnengetreden zoute water. Mensen die de vloed overleefden, stierven in groten getale in de jaren daarna alsnog. In Sneek bijvoorbeeld, de stad die als gevolg van deze ‘ramp na de ramp’ haastig een nieuwe algemene begraafplaats moest inrichten om alle gestorvenen een waardige laatste rustplaats te kunnen bezorgen. Alice Booij reconstrueert.

De aanlegplaats en het ‘choleratrapje’ anno 2025, vóór de boogbrug en het ingangshek van de Algemene Begraafplaats. De benaming choleratrapje is op z’n vroegst in 1832 ontstaan, toen de nieuwe ziekte cholera schrikbarend toesloeg. (Foto Tom Coehoorn)

Johanna Adema, de ongehuwde dochter van Mr. Lollius Adema en Dirkje Buma, was op 3 december 1827 de eerste overledene in Sneek die niet in of bij de Martinikerk in het centrum werd begraven. Dat gebeurde op het nieuwe kerkhof buiten de stad, ondanks dat deze begraafplaats nog niet klaar was. Er was evenwel haast geboden met deze eerste van vele snelle begrafenissen buiten de stadsvesten. Honderden Snekers overleden na het uitbreken van ziekten die het gevolg waren van de stormvloed van 1825. Het was het haastige begin van de Algemene Begraafplaats van Sneek, ten noorden van het centrum, die nog altijd in gebruik is.

In de nacht van 3 op 4 februari 1825 had het al flink gestormd en een dag later werd het nog erger. Het zee-water steeg tot ongekende hoogten, langs de kust tussen Harlingen en Lemmer werden waterstanden van 2.40 tot

3.08 boven normaal genoteerd. Dijken braken door en grote delen van Fryslân kwamen onder water te staan, inclusief de lager gelegen delen van Sneek. Gelukkig bleven de hoogste plekken van de stad, rond de terp met de Martinikerk, droog. Het stadsbestuur ondernam actie. Terwijl onweersbuien met sneeuw en hagel neerstriemden, werden inwoners uit de laaggelegen delen van stad ondergebracht bij gezinnen die hoger woonden. Vee werd in de Martinikerk gestald. Toen het weer iets beter werd, zag het stadsbestuur zelfs kans schepen naar Oppenhuizen en Uitwellingerga te sturen om daar inwoners en vee op te halen.

‘Allertreurigst’

De *Leeuwarder Courant* van 8 februari 1825 beschreef hoe Sneek eraan toe was als ‘allertreurigst’: *‘Eene aanhoudende aanwas van het water deed ons Vrijdag reeds bekommerend*

uitzien, toen in den avond van Zaterdag hetzelfde tijdelings noch wassende bleef, het welk dien nacht noch aanhield, waardoor vele bewoonders der laagste gedeelten dezer stad op gisteren genoodzaakt waren tot de bovenste verdiepingen hunner woningen te vlugten, anderen zochten met agterlating van have en goed, een schuilplaats in de hoogere gedeelten dezer stad;

de sluizen in deze omtrek konden den aanvoer van het water niet wederstaan, en de hooge dijken rondom deze stad waren reeds bezweken, zoodanig was onze toestand gisteren, hetwelk heden noch niet is veranderd.- Niet minder noodlotig is de toestand van de bewoners der hier omliggende Dorpen, het naburig Oppenhuizen werd als geheel overstromd, door middel van Schepen is van hier redding aangebragt en alzoovele menschen en een groot aantal vee gered en in veiligheid gebragt.'

Toen de storm was gaan liggen, was Sneek een met sneeuw bedekt eiland geworden in een onafzienbare watervlakte. Aan de noordkant van de stad kon het zoute zeewater door de opengedraaide zeesluizen vrij spoedig weer terugvloeien en kwamen de landerijen daar redelijk snel weer droog te liggen. Aan de zuidkant bleef het water evenwel nog wekenlang staan. Het zou tot half april duren voordat het land daar weer droog was. Toen het zover was, werd zichtbaar welke enorme schade het zoute water had aangericht. De grond was bedorven, rondom stonk het naar rottend gras. Het zou lang duren voordat het vee er weer genoeg voedsel vanaf zou kunnen halen, laat staan dat er een flinke oogst kon worden binnengehaald.

In Sneek zelf waren de gevolgen meteen na de ramp al merkbaar. Het water in de stadsgrachten, waaruit normaliter drinkwater werd gehaald, was aangetast door het zoute

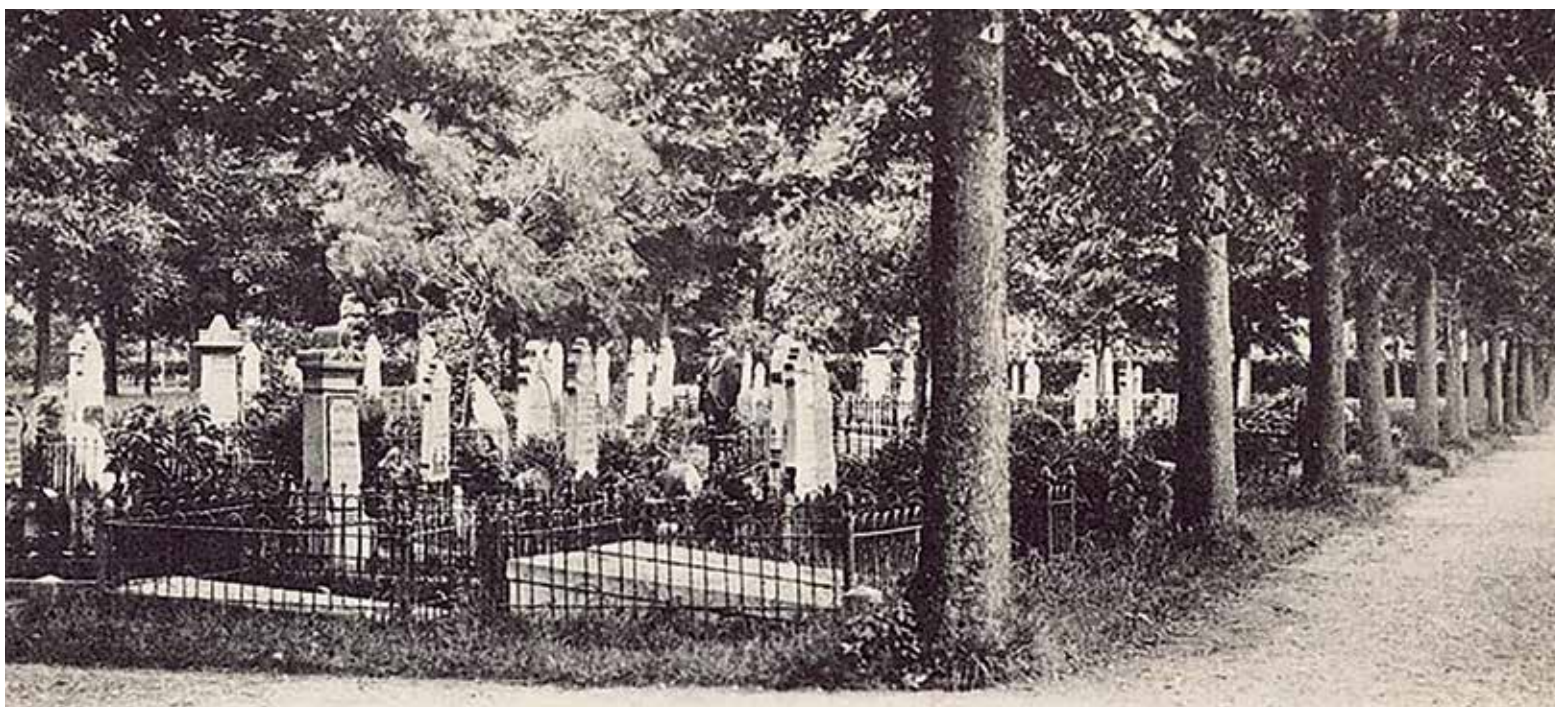
De Algemene Begraafplaats van Sneek is aangelegd op het terrein van het voormalige Hospitaler klooster der Johannieten dat na de Reformatie van 1580 eigendom van de stad werd. Het klooster werd afgebroken, de stenen gebruikt voor het versterken van de bolwerken. De terp waarop het klooster stond bleef bestaan en vormde de ondergrond voor de nieuwe begraafplaats. [Collectie Fries Scheepvaart Museum]

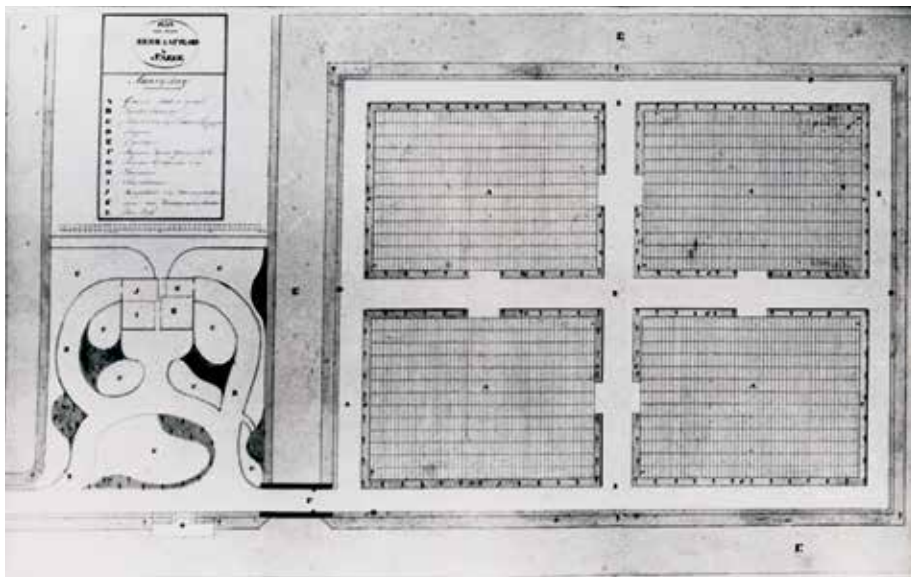
zeewater. Bovendien dreven er verdrinken dieren en dode zoetwatervissen in rond. Het water in welputten en regenwaterbakken was lang niet altijd fris en ook hier zou het lang duren voor de situatie weer min of meer normaal zou zijn.

Verzwakt

Er brak honger uit in Sneek, veel inwoners verzwakten. In de hete zomer die op de stormvloed volgde, staken ziekten de kop op, met name malaria ('moeraskoorts' in de getuigenverslagen), waarmee Fryslân onbekend was tot dat moment, weinig kennis over bestond en die wordt overgebracht door muggen, die er volop geweest zijn in deze hete en vochtige omgeving. Gemeentesecretaris mr. Bauke Haga (1786-1874) bericht de raadsleden in zijn 'Overzicht inzonderheid van den Financiëlen Toestand der Stad Sneek van den Jare 1814 tot 1844' in verschillende hoofdstukken hoe Sneek financieel te lijden had gehad van de Franse Tijd (1794-1814) en de kosten van de Belgische Opstand (1830). Het hoofdstuk over de overstroming van 1825 behandelt hij

De grafstenen op deze foto staan dicht op elkaar, precies zoals architect Rollema het had bedacht. De foto is van vóór 1905 en toont het eerste van de oorspronkelijke vier grafvelden. [Collectie Fries Scheepvaart Museum]

Stadsbouwmeester Pieter Jentjes Rollema tekende het ontwerp voor de Algemene Begraafplaats van Sneek, bestaande uit twee verschillende onderdelen: rechts de begraafplaats waar gezien het enorme aantal doden in de jaren na de stormvloed van 1825 snel en veel begraven moest kunnen worden. Links de beheerderswoning met parkachtig voorterein. Een pad leidt naar de ingang. Vlak voor de ingang het trapje naast de vaart waarlangs doden per schip naar hun laatste rustplaats konden worden gebracht. [collectie: gemeente Súdwest-Fryslân]

onder de veelzeggende kop 'De Ziekte in 1826'. Hij begint dat hoofdstuk niet met de financiële offers die de gemeente had gebracht om de gevolgen van de watersnood het hoofd te bieden, maar juist met de vele slachtoffers die gevallen waren. Uit 'de opgave van het getal der overledenen in de jaren 1826, 1827, 1828 en 1829 hebben wij gezien dat zeer velen onzer ingezetenen de slachtoffers dier verschrikkelijke ziekte zijn geworden'.

De aantallen overledenen zijn inderdaad indrukwekkend. Begin 1826 had Sneek 6379 inwoners. Tussen 1814 en 1844 stierven er gemiddeld 183 mensen per jaar. In 1826 waren dat er ineens 545. Omgerekend naar nu: van 30.000 inwoners zouden zo'n 2500 overlijden, ofwel 6 tot 7 per dag.

In de jaren 1827, 1828 en 1829 stierven nog eens respectievelijk 327, 235 en 268 inwoners, ook behoorlijk meer dan het gemiddelde van de jaren voor de ramp.

Kerkhof te klein

De gevolgen van de watervloed betekenden natuurlijk ook een economische klap voor Sneek. Uit het verslag van gemeentesecretaris Haga blijkt dat de stad veel geld uittrok om bedeeden en minvermogenen 'krachtdadige ondersteuning' en 'geneeskundige hulp' te bieden, maar dat was lang niet alles. Het kerkhof rond de Martinikerk bleek al gauw te krap om al die overledenen te begraven. Het was kennelijk al behoorlijk vol geweest en door toevloed van veel nieuwe lijken moesten oude graven opnieuw worden geopend. Al snel werden overledenen bovenop die in het oude graf gelegd en vervolgens weer met aarde bedekt. Het duurde niet lang of de ontbindende lijken verspreidden steeds meer stank rond de kerk.

In die tijd werd stank beschouwd als een verspreider van ziekten. Behalve dat men er wel van doordrongen was dat besmettelijke ziekten als syfilis, pest, schurft, pokken, gele koorts en mazelen bestonden, gold daarnaast de theorie van 'miasma': onbekende processen konden de lucht besmetten met schadelijke dampen ('miasmata'). Die schadelijke dampen konden vooral ontstaan in de omgeving van rottingsprocessen; het kerkhof rond de Martinikerk, met al die rottende lijken, verspreidde gevaarlijke dampen. Besmettelijke ziekten werden doorgaans bestreden door patiënten te isoleren, maar nu was het zaak een antwoord te vinden op die kwalijke luchten. Het antwoord werd gevonden in de aanleg van een nieuwe begraafplaats, buiten de

Het toegangshek naar de begraafplaats vermeldt het jaartal 1828. In werkelijkheid was de eerste overledene er al in 1827 begraven. [Collectie Fries Scheepvaart Museum]

stad. Het oude kerkhof rond de kerk werd over de gehele oppervlakte ‘aangestampt met steen en kalk en bevoerd met cement’. Een kostbare operatie, maar op die manier zouden gevaarlijke dampen geen gevaar voor de gezondheid meer vormen.

Kloosterterrein

De gouverneur van Friesland (voorloper van de Commisaris van de Koning, red.) gelastte plaatselijke besturen op 13 november 1826 in naam van de Koning ‘om, zoo spoedig immer mogelijk plaatsen buiten de kerken aan te wijzen, geschikt om, al ware het ook slechts voorloopig, bij de buitengewone sterfte welke thans plaats heeft, de lijken ter aarde te bestellen’. Sneek haastte zich en maakte zo snel mogelijk een einde aan het begraven in en rond de Martinikerk. Het gemeentebestuur richtte een nieuwe begraafplaats in en was daarmee de eerste in Fryslân.

Deze begraafplaats kwam op het rechthoekige en omgrachte stuk grond van het voormalige Hospitaler klooster der Johannieten dat bij de Reformatie van 1580 aan de wereldlijke overheid was vervallen. Dit ten noorden van de stad, op een voormalige terp gelegen terrein was er uitermate geschikt voor. Het lag hoog en was goed toegankelijk via een laan en een vaart.

De Sneker stadsbouwmeester Pieter Jentjes Rollema (1785-1845) ontwierp een rechtlijnige, sobere dodenakker die snel kon worden aangelegd. Er konden 2.808 stoffelijke overschotten worden geborgen. De ontwerptekening van zijn plattegrond laat duidelijk zien dat Rollema zich niet liet verleiden tot het ontwerpen van een sierlijk park maar – met de rampzalige gebeurtenissen in zijn stad in het achterhoofd – een efficiënte begraafplaats waar snel, zonder overvloedige ruimte maar naast elkaar, veel doden in korte tijd geborgen konden worden.

Uit Haga's verslag blijkt dat, ondanks de beschikbaarheid van een stuk grond en een bescheiden inrichting, de gehele aanleg toch nog f 17.450,42 van de gemeente vergde. Dit bedrag kon niet ineens worden opgehoest, het zou nog een paar jaar op de begroting drukken.

Zoals al gemeld, werd de eerste dode op 3 december 1827 ter aarde besteld toen de aanleg van het begraafplaatscomplex nog niet klaar was. Pieter Rollema ontwierp ook een fraai toegangshek met hardstenen pijlers, staande op een gemetselde boogbrug. Op een van de stenen pilaren aan weerszijden van het toegangshek, staat het jaartal 1828. Dat hek is dus pas na die eerste begrafenis geplaatst.

Het voorterrein, waar wel ruimte was voor een sierlijke aanleg, kreeg een parkachtige uitstraling. Daar kwam een in neoclassicistische stijl opgetrokken opzichterswoning met ‘eene kamer afgezonderd om schijndoden, indien dit schrikkelijk vermoeden den achtergeblevenen bekruipen mogt, eenige tijd te kunnen nederzetten’. ‘Schijndodenhuisjes’, een typisch negentiende-eeuws fenomeen, gebaseerd

op de toen alom in Europa oplevende fascinatie voor de schijndood, een vorm van bewusteloosheid met onvoldoende of onwaarneembare ademhaling en bloedsomloop. Dit bracht een sterke angst om levend begraven te worden. In Nederland werd in 1825 bepaald dat alle begraafplaatsen er eentje moesten hebben, waar het lichaam voor de begrafenis minimaal 36 uur diende te worden opgebaard. Met de stormvloed had dit schijndodenkamertje in Sneek dus niet veel van doen, in tegenstelling tot de begraafplaats zelf.

‘Choleratrapje’

Terzijde van het pad naar het hek ontwierp Rollema een stenen trap met een aanlegplaats voor pramen. Op die manier konden overledenen zowel per rijtuig als per schip worden aangevoerd. In Sneek wordt die trap wel het ‘choleratrapje’ genoemd. Hierdoor leeft het misverstand dat er na de watersnoodramp in Sneek de besmettelijke ziekte cholera geheerst zou hebben. Cholera deed echter pas in 1832 z'n intrede in Nederland, toen besmette scheepsbemanningen de ziekte meebrachten. Vanuit havensteden verspreidde de cholera zich over heel Nederland. Deze ziekte heeft een angstwekkend verloop, gaat gepaard met heftige diarree en braken en patiënten kunnen er snel aan overlijden. Cholera sloeg ook in Sneek toe en om besmettingen te voorkomen zijn de overledenen ongetwijfeld via de vaart en de trap naar de begraafplaats gebracht.

In 1829 schreef A. Molenaar over de begraafplaats: *‘De bedroefde nagelatene voert er zijn doden weemoedig heen, maar huivert niet terug van den grond, waarin het stoffelijk overblijfsel zal rusten. Stille en betamelijke wonen in dit oord, waarin de offers aan de menselijke vergankelijkheid zijn gehuisvest. Zouden we op dit verblijf der doden nog iets eerlang wenschen te ontmoeten, het zou wezen een eenvoudig aandenken aan den zoetsten troost der menselijkheid’*. <

Het voorterrein kreeg wel een parkachtige uitstraling met een in neoclassicistische stijl opgetrokken opzichterswoning, inclusief een ‘schijndodenkamer’. In het gebouw is nu het ‘Theehuis’ gevestigd, waar bezoekers van de begraafplaats welkom zijn voor een bakje en een praatje. (Foto Tom Coehoorn)

> Verder lezen

- **Alice Booij**, ‘Van Gracht naar Ton. Openbare Gezondheidszorg in Sneek 1804 (1826)-1873, Gemeente Sneek (2006).
- **W.M. Brada**, ‘Johannieten in Sneek’. *Publikaties van de Friese Kerkhistorische Vereniging Folk en Tsjerke*; nr. III (1990), pagina's 230-246, 250.
- **Tj. Boorsma**, *De Grote of Martinikerk Sneek door de eeuwen heen*, Commissie Geldwerving Dak Martinikerk (1981).

Over de auteur

Drs. Alice Booij (1952) studeerde geschiedenis en werkte als journalist, eindredacteur en projectleider van historische festivals. Ze schreef diverse boeken en artikelen met een historisch aspect. Ze is vrijwilliger bij het Fries Scheepvaart Museum in Sneek.

Weststellingwerf zwaarst getroffen

Bij de stormvloed van 1825 werd binnen Fryslân Weststellingwerf het zwaarst getroffen. Van de zeventien Friese dodelijke slachtoffers kwamen er negen daar om. Ruim driekwart van de gemeente stond onder water, honderden inwoners werden beroofd van nagenoeg al hun bezittingen, vierhonderd woningen in met name de laaggelegen Westhoek (Slikenburg, Spanga, Scherpenzeel, Munnekeburen, Nijetrijne en Oldelamer) werden onbewoonbaar. Twee miljoen ponden hooi en meer dan twintigduizend roeden turf gingen verloren, 1750 stuks vee kwamen om. De totale schade in Weststellingwerf bedroeg zo'n 300.000 gulden. Schade mede omdat Overijssel de dijken bij Kuinre nog niet op orde had gebracht.

Een boerenfamilie wordt op 5 februari 1825 van de verdrinkingsdood gered in de Meenthe, onder Oldeholtwolde. Er dobbert een stoel, een schaap kijkt uit een gat in het dak en op een stuk drijvend wrakhout rechts-onder staat de signatuur van de schilder. De namen van de redders, de twee mannen met hoge hoed in een klein bootje linksvoor, zijn bekend: Fokke Bienema en Jacob van der Laan. (Schilderij D.P. Sjollemma, 1825, collectie Museum Heerenveen)

Al eerder was deze streek getroffen geweest door zware overstromingen. In 1775 en 1776 waren de zeedijken ook al doorgebroken, waardoor het zoute water over de lager gelegen landen kon stromen. Ruim honderd jaar eerder, in 1672-1673, waren delen van de Stellingwerven onder water gezet om het leger van Bommen Berend – de bisschop van Münster, Bernard van Galen (1606-1678) – tegen te houden. De kwaliteit van de Friese zeedijken was sinds het einde van de achttiende eeuw ook behoorlijk verbeterd en vergeleken met nabijgelegen Overijssel werd hier ook meer samengewerkt bij herstel. In 1824 was de zeekering tussen Kuinre en Slikenburg door Overijssel evenwel nog altijd niet op het Friese niveau gebracht.

Uitzonderlijk

Begin februari 1825 was in de kom van de Zuiderzee sprake van een uitzonderlijke situatie. Naast een noordwester orkaan met zware hoosbuien en springtij was er ook nog eens sprake van opstuwing. Op vrijdag 4 februari werd 's ochtends vroeg bij Kuinre een waterstand van 3,5 meter boven NAP gemeten. De zeedijk bij Blankenham bezweek, vrijwel direct gevolgd door de dijken van de Linde. Binnen enkele uren ontstonden er dertien gaten in de zeedijk tussen Schoterzijl en Lemmer; het kolkende zeewater uit Overijssel kon zich verenigen met dat vanuit Lemsterland, met als gevolg dat aan het eind van de avond bijna heel Weststellingwerf onder water stond, hier en daar tot een hoogte van twee meter.

In Slikkenburg, op de grens met Overijssel, waren ze eraan gewend met de zee te leven. Het was heel gewoon dat het water zo nu en dan tegen de drempel van de voordeur stond. Maar op 3 februari 1825 joeg de wind het zeewater voor zich uit de Linde op. De Kuinderbuitenpolder overspoelde en ook de oude sluis stond onder water. De kleine kaden die in het najaar uit voorzorg rond de huizen waren geworpen, konden het water niet meer keren. Het weer verslechterde met het uur en 's avonds groeide de storm uit tot een orkaan. De regen viel in stromen, terwijl het water almaar steeg. Toen de volgende ochtend even na achten ook de Lindedijk doorbrak, werd het water in het dorp een kolkende massa. 'Al de huizen werden zwaar beschadigd en twee derzelfden spoelden geheel weg.' Drie bewoners verdronken.

Westhoek onder water

De dorpen Langelille, Munnekeburen, Scherpenzeel, Slikkenburg en Spanga, samen ook wel aangeduid als 'de Westhoek', liggen in de Grootte Veenpolder. In dit laaggelegen gebied overstroomde op 4 februari eerst Spanga, enkele uren later ook Scherpenzeel. De inwoners probeerden te bergen wat ze konden, maar al gauw was er geen houden aan. Het talrijke drijfgoed uit Overijssel hinderde ook. In Spanga

Sterke veldwachter

Er zijn veel – soms wonderbaarlijke – reddingsverhalen opgetekend. Zoals dat van veldwachter Geert Doedel. Hij had met zijn vrouw en zes kinderen een angstige nacht op de zolder van hun woning in Slikkenburg. Tegen de morgen achtte hij het niet langer verantwoord om in het op instorten staande huis te blijven. Met een dunne lijn om zijn middel wist hij, tot borsthoogte door het water wadende, bij de boerderij van Koopmans te komen. Daar werd een sterker touw aan het huis vastgemaakt, zodat er een solide verbinding tussen beide woningen tot stand kwam. Eén voor één nam de sterke veldwachter zijn kinderen en daarna zijn vrouw op z'n schouders en bracht ze bij Koopmans onderdak. Ook enkele burens werden met hun kinderen op deze wijze gered. In totaal 24 maal moest Geert Doedel heen en weer. Nauwelijks had hij de laatste overgebracht of de huizen stortten in.

werd een bejaarde vrouw met haar woning een prooi van de golven, in Spanga en Scherpenzeel verdronk nagenoeg al het vee (400 stuks). Bijna alle boerderijen en huizen werden zwaar beschadigd. Ongeveer vijftig turfmakerstenten dreven van hun plaats en sloegen later uit elkaar. In punters en turfbokken brachten de inwoners zich in veiligheid. De meesten vonden onderdak in Wollega. Tegen één uur in de namiddag bereikte het water Munnekeburen en steeg snel tot ongeveer twee meter.

Ook in latere jaren werd Weststellingwerf nog geteisterd door water, zoals hier bij de watersnood van 1916, bij Oldelamer. [collectie gemeentearchief Weststellingwerf]

Tekening met zicht op omgeving Wolvega tijdens de stormvloed.
(uit: Van Leeuwen, *Geschiedkundig Tafereel van den Watervloed enz.*)

Het dorp werd later bestempeld als een van ‘de meest geteisterde plaatsen dezer Grietenij’. De inwoners konden zich op tijd in veiligheid brengen, maar ook hier verdrong veel vee. Er lag een aantal turfbokken leeg in riviertje De Scheene en daarmee werd vee naar de Statendijk gebracht, waar het voorlopig veilig was. De materiële schade was in Munnekeburen eveneens buitengewoon groot. De muren van de kerk scheurden, waardoor gezinnen die er onderdak hadden gevonden in allerijl een beter onderkomen moesten zoeken: ‘Vijftig vlugtelingen uit dit dorp, van alles beroofd,

begaven zich her- en derwaarts en velen zochten te Wolvega eene schuilplaats.’

‘Deerlijk gehavend’

Nije- en Oldetrijne werden eveneens geheel overspoeld. Ook hier veel materiele schade, maar gelukkig geen slachtoffers. Een fragment uit het officiële verslag van de gemeentesecretaris: *‘Wandelende ontmoet het oog overal deerlijk gehavende bouwvallen en waggelende woningen. De kracht der golfslag scheen niets te sparen. Zij wiegde de sterke boerehuizen zelf en verbrijzelde derzelve muren; terwijl niettegenstaande het gevaar door deze veroorzaakt de schipper Wijtse Wijtse Posthumus, met mannenmoed zes huisgezinnen redde, en in zijn schip een veilige schuilplaats aanbood. Behalve de schade aan woningen zijn alhier 229 runderen boven, 360 beneden de twee jaren, 9 paarden met 83 schapen en 39 varkens in het water omgekomen, uit welk verbazend getal men ligtelijk tot het geweld der stroom in deze deerniswaardige dorpen besluiten kan.’*

In Blesdijke beschrijft hij vergelijkbare toestanden: *‘Bij de overstroming van Februarij 1825 klom de vloed hier, den 5 dier maand, tot de verbaasende hoogte van tien voet boven de oppervlakte der zee, terwijl vele huizen, vooral arbeiderswoningen, weggeslagen, andere deerlijk geteisterd werden, zoodat er meer dan 50 woningen en tenten geheel of gedeeltelijk vernield waren.’*

In Wolvega was helemaal geen schade. Het dorp fungeerde

Drama in Slijkenburg

Die vrijdagmiddag stond het water ook voor de drempel van de winkel van Jan Dragt. Zijn vrouw Roelofje en inwonende dochter Jansje begonnen met de kwetsbare winkelwaren naar de zolder te dragen. Toen de bedsteden volliepen, vluchtten ze met de twee kinderen naar de zolder. Ook daar waren ze allesbehalve veilig. Om acht uur de volgende ochtend begaven de muren van de winkel het en werd, wat er nog over was van het pand, meegesleurd door de sterke stroom. Roelofje en de kinderen van Jansje verdrongen vrijwel direct. Jansje gleed van de zolder en werd als door een wonder gered, toen ze een nog overeind staande stal binnendreef. Tot haar middel in het koude water zittende, heeft ze daar de hele verdere dag om hulp zitten roepen. Pas tegen 5 uur, nadat de wind wat was afgezwakt en de eb door ging zetten, werd ze gered. Enkele dagen later hoorden haar man en vader, voor zaken in Heerenveen, van de ramp die hen had getroffen.

als opvangplaats voor de meeste vluchtelingen uit de streek. Een deel vond onderdak bij vrienden en familie en ongeveer 400 in de kerk en in de naburige school. Enkele uren nadat het zeewater Wolvega had bereikt, waren Nije- en Oldeholtwolde aan de beurt. De inwoners werden verrast, nog nooit eerder was het zoute water tot hier gekomen. De dorpen werden *‘in eene ruïne herschapen. Vele huizen zijn ingestort of weggedreven, zoodat men derzelver standplaats niet meer herkennen kan. Alhier zijn bijna alle beesten met een vijftal mensen de slagtoffers der golven geworden.’* ’s Avonds laat bereikte het water ook de laaggelegen delen van Olde- en Nijeholtpade, Ter Idzard, Peperga, Steggerda, Vinkega en Noordwolde. De dorpen zelf lagen wat hoger en werden bovendien beschermd door geboomte. Toch verdronken er schapen en koeien, spoelde er turf weg uit de veengraverijen en gingen in de buurt van Noordwolde veel bijenkorven verloren. Sonnega liep weinig schade op. Het water daar bereikte slechts ‘twee el hoogte’. Op 6 februari kwam het zoute water tot aan Oldeberkoop. Dankzij de hoge ligging had Ooststellingwerf weinig last.

Na de ramp

De hulp kwam binnen enkele dagen op gang. Vanuit onder andere Leeuwarden, Franeker en Groningen werden levensmiddelen en kleding naar Wolvega verscheept. De voedseluitdeling en tewerkstelling verliep hier heel ordelijk, mede dankzij de inzet van de schutterij. Nog in het midden van maart 1825 moesten 812 inwoners van voedsel en kleding worden voorzien. De naweeën van de overstroming brachten nog veel meer leed. Drinkbaar water was schaars en een groot deel van de landbouwgrond werd omschreven als ‘dood en onbegroeid veld’ met het geboomte ‘nog in eenen kwijnenden toestand’. Door verzilting van de grond mislukte

in 1825 en het jaar daarop de oogst. Bovendien verminderde de kwaliteit van de turf aanzienlijk. Tot overmaat van ramp braken er ziekten uit. Hevige ‘koortsen’ teisterden in 1826 maar liefst 1494 inwoners van Weststellingwerf, 166 overleden aan de gevolgen.

Armste gemeenten

Weststellingwerf bleef tot diep in de twintigste eeuw een van de armste gemeenten van Fryslân. Daar zal de stormvloed van 1825 zeker aan hebben bijgedragen. In het gemeentearchief staat in vijf dozen de administratie van de commissie ‘Watersnood 1825’, in een huis in Slikenburg herinnert een tegel nog aan de hoogste stand van het water tijdens de overstroming. Langs de Linde resteren enkele ‘wielen’ of kolken van de dijkdoorbraken. De keersluis bij Blesdijke, sinds 1996 een rijksmonument, dateert weliswaar uit 1927, maar de eerste sluis is er in 1828 gebouwd. De Nieuwe Lindedijk is toen aangelegd als direct gevolg van de overstromingsramp van 1825. De plaatsing van een nieuw gedenkteken ter nagedachtenis aan de destijds in Weststellingwerf verdronkenen wordt voorbereid. Evenals een kleine expositie dit jaar in de hal van het gemeentehuis in Wolvega. <

Tentoonstelling en gedenkteken

In de hal van het gemeentehuis in Wolvega is van 5 februari tot 11 april de bescheiden overzichtstentoonstelling ‘De overstromingsramp van 1825 in Weststellingwerf’ ingericht en te zien tijdens openingsuren. Plaatsing van een nieuw gedenkteken op de begraafplaats van Nijeholtwolde, ter nagedachtenis aan de destijds in Weststellingwerf verdronkenen, wordt voorbereid.

Met dank aan Geert Lantinga

> Verder lezen

- **J. van Leeuwen**, *Geschiedkundig tafereel van den water-vloed en de overstromingen in de provincie Vriesland*, Leeuwarden, 1826.
- **F. Middendorp**, *Na driemaal Klakleppinge, De Westhoek*, Oldeberkoop, 1985.
- **M.H. de Vries**, *De historie van Weststellingwerf*, Wolvega, 1977.

Over de auteur

Klaas Zandberg (Drachten, 1961) is archivaris van de gemeenten West- en Ooststellingwerf en Opsterland. Eerder werkte hij bij het Fries Landbouwmuseum en het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL).

Enkele ‘wielen’ resteren nog van de dijkdoorbraak uit 1825, zoals de wiel bij de Blauwhof aan de Lindedijk onder Slikenburg. [foto Geert Lantinga]

Toegankelijk relaas van leed en nasleep

De stormvloed van 1825 mag dan grotendeels ‘vergeten’ zijn, deze is wel goed gedocumenteerd. Desondanks was er voor de liefhebber van nu nog geen geschikt overzichtsboek over het Friese deel van de ramp en de jarenlange nasleep ervan. Arnoud van de Ridder [1960] uit Oudemirdum vond dat ook en besloot er zelf een te schrijven. Op 26 januari presenteerde hij samen met Museum Warkums Erfskip zijn boek *Stormvloed 1825* in de protestantse kerk van It Heidenskip.

Meer dan twee jaar werkte De Ridder aan het boek dat een entree tot de gebeurtenissen en de nasleep van de stormvloed van 1825 is geworden. Een ‘herinneringsboek’ noemt hij het zelf, dat nog ontbrak. Bij historici is deze ramp bekend en er zijn veel bronnen, maar het duurde wel tweehonderd jaar voordat op grote schaal wordt ingezet op het meenemen van het grote publiek in deze grootste natuurramp in Nederland in de negentiende eeuw. Dit is ook wat De Ridder met zijn boek voor ogen heeft: de ramp vangen in verhalen uit de overlevering

en de bronnen, toegankelijk gebundeld en uitgeserveerd aan een publiek dat ook graag veel beeld ziet. Gepromoveerde historici zouden een herinneringsboek anders aangepakt hebben, doorwrochter wellicht. Dat is nou net niet wat De Ridder wil, hij legt de ramp vooral open. Daarmee ontstaat een overzicht, een samenvatting vanuit diverse invalshoeken, niet alleen van de ramp zelf, maar ook van hoe deze in de bronnen is beland en van de nasleep voor de bevolking (ziekten) en de landbouw (zout water op het land) in de jaren daarna.

Hij tipt zelfs aan hoe de ramp van toen heeft doorgewerkt in ons denken sindsdien over hoe Nederland zichzelf tegen het water moet beschermen. Wie in korte tijd veel wil leren over 1825, kan met dit boek beginnen.

Stormvloed 1825
Arnoud van de Ridder
eigen beheer i.s.m.
Museum Warkums Erfskip
140 pag. | € 24,95
isbn 9789083504308
verschenen op 26 januari

BOEKEN KORT

Bezeten bruggenbouwer Profiel van het leven en werk van Prof. dr. Fokke Sierksma (1917-1977)

Jan Gulmans
Uitgeverij Verloren, 2024
752 p. | € 49,-
isbn 9789464551396

Voor Fokke Sierksma, bijna vier decennia lang een spraakmakende intellectueel van Friese herkomst, was er maar één groot thema: de antropologie, de onbekende mens, ook de tegen zichzelf verdeelde mens. Hij baseerde zijn veelomvattend oeuvre op tal van disciplines en trok zich van grenzen daartussen niets aan. Tijdens WO2 was hij betrokken bij het verzet,

onder meer bij de ‘Luisterpost’. Deze verzetsgroep luisterde aan het eind van de oorlog vanuit boekhandelaar Wielenga de Duitse Sicherheitsdienst (SD) in Leeuwarden af. Sierksma’s mensvisie is sterk beïnvloed door deze riskante periode. Deze biografie beschrijft niet alleen Fokke Sierksma’s levensloop, maar ook diens grote oeuvre van de Friese en Nederlandse literatuur (van Obe Postma, Douwe Tamminga en Anne Wadman tot en met Gerret Achterberg, Jacques Bloem en Adriaan Roland Holst), oorlog en verzet, acculturatie,

ongelijkheid der seksen, religieuze projectie, mode en kleding, schilderkunst, cultuurkritiek en mystiek. Van 1953 tot aan zijn dood leidde Sierksma, onkerkelijk als hij was, lange tijd een geïsoleerd bestaan aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Leidse universiteit. Pas laat werd hij hoogleraar.

Wie was mijn Indische oma?

Ritsko van Vliet
Uitgeverij Louise, 2024
188 p. | € 22,50
isbn 9789083366197

Deze onverwachte vraag van zoon Timo doet het leven van bekende Leeuwarder Ritsko van Vliet (1952) kantelen. Bijna twintig jaar later schrijft hij deze autobiografie met fictieve elementen over zijn zoektocht naar de geschiedenis van zijn moeder die hij niet kent omdat zij overleed toen hij twee was. Zijn onderzoek confronteert hem ook met zijn bewogen jeugd in acht Leeuwarder

(gast)gezinnen, waar hij verbleef omdat zijn vader als artiest veel van huis was. Van Vliet beschrijft niet alleen het leven in die gezinnen, maar ook dat in Leeuwarden in de jaren zestig en zeventig in het algemeen, de inte-

gratie van de Indische gemeenschap, het uitgaansleven en de wijken waar hij woonde. Om meer te weten te komen over zijn moeder gaat hij naar haar geboortestad Amurang op het Indonesische eiland Sulawesi. De ontmoeting met een non, die met dertig kinderen gevlucht is uit het onrustige Centraal-Sulawesi, leidt tot de oprichting van Stichting Amurang, die al twintig jaar zich inzet voor Indonesische kinderen en jongeren.

ROAD

A song for everyone

Harry J. Vellenga
Wijdemeer, Dokkum, 2024
120 p. | € 19,95
isbn 9789083468969

ROAD was in de jaren zeventig een zeer opvallende Friese band. Hun grootste successen waren een cover van ‘Unchained melody’ die nog steeds vaak wordt gedraaid, en ‘To know that I love you’ dat de 27ste plek in de Nederlandse top-40 bereikte. Schrijver Harry Vellenga interviewde alle nog in leven zijnde bandleden en leden van de ‘entourage’. Resultaat is een intrigerende biografie van deze succesvolle Friese band, een stel jongens met hun roots in Leeuwarden en de beat -en popscene van de Friese hoofdstad.

‘Al jaren welkom boek’ kijkt fris naar Friese koopvaardij

Na afloop van de presentatie in het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek op 11 december zei Jan Auke Walburg als schrijver van *Friezen op zee. De Gouden eeuw van de koopvaardij in Friese steden en dorpen*: een historisch toetaaloverzicht kun je misschien beter laten schrijven door een buitenstaander dan door een kenner, historici hebben over het algemeen de neiging zich te verliezen in details. Valt iets voor te zeggen, althans wat zijn eigen boek betreft. Gefascineerd door de opkomst en bloei van gemeenschappen, legt Walburg als psycholoog die zich ook interesseert voor Friese maritieme historie er zijn beroepsstempel op. Wat betreft de historie van de Friese koopvaardij is dit in ieder geval verfrissend.

Hij was er al jaren mee bezig, betrokken heel veel instanties erbij – logisch voor een overzichtswerk – maar liet over het eindresultaat weinig los. Jan Auke Walburg koos een relatief eenzaam pad, maar levert een ‘al jaren welkom boek’ af, zoals inleider Jan Willem Veluwenkamp het bij de presentatie omschreef. Als kenner van de Sonttol-registers, die Veluwenkamp vanuit de RUG en Tresoar digitaal ontsloot, weet hij hoe onmisbaar en handig nou juist dat project voor de research van Walburgs boek over de Friese koopvaardij was. Er voeren nogal wat Friese schippers door de Sont naar de Oostzee, en het boek waar Walburg nu mee komt, laat schip voor schip zien hoe belangrijk de Friezen waren voor de welvaart van de Republiek in de Gouden Eeuw. Want in opdracht van Amsterdammers kwam de Friese koopvaardij in de zeventiende en achttiende eeuw tot grote bloei met de aanvoer van graan en hout, dat nodig was om de wereldstad van toen op te bouwen.

Die scheepvaardigheid van de Friezen kwam niet zomaar ergens vandaan, zo wil Walburg maar zeggen. Hij toont zich een toegankelijk en enthousiast verteller en vliegt het onderwerp aan vanuit zijn eigen beroepsmatige invalshoek: onder welke omstandigheden komen gemeenschappen tot bloei en ontwikkeling? Het vertaalt zich in *Friezen op zee* rechtstreeks naar de gekozen opzet van het boek: 26 beschrijvingen van alle ‘gemeenschappen’, de steden en dorpen in Fryslân die in verschillende periodes maritiem van betekenis zijn geweest. Dit alles opgedeeld in drie aandachtsgebieden: de zeesteden, de Waddeneilanden en de binnenhavens. Met name die laatste categorie is boeiend omdat het breedte brengt in de benadering van het onderwerp. Binnen- en zeevaart worden niet automatisch verbonden in de geschiedschrijving, en dit doet Walburg dus wel. Bovendien wordt de binnenvaart vaak onderbelicht. Dit alles wordt ingeleid met een informatief hoofdstuk over Dorestad, als ‘oer’-voorbeeld van de Friese zeeverbindingen. Walburg noemt de stad het ‘Friese Atlantis’ en

de ‘moeder van de Friese koopvaardij’. Zeg niet dat hij niet beeldend formuleert. Naast psycholoog toont de oud-directeur van het Trimbos-instituut – nu voorzitter van de Werkgroep Maritime Skiednis van de Fryske Akademy – zich dus ook een romanticus. Zijn overzichtsboek brengt maritieme historici veel herkenbaarheid, maar nu eens allemaal binnen één kافت, toegankelijk gebracht en mooi geïllustreerd. Walburg vertelt een onderhoudend verhaal. Daar is niets mis mee. <

Friezen op zee – De Gouden eeuw van de koopvaardij in Friese steden en dorpen

Jan Auke Walburg
Noordboek, Gorredijk, 2024
304 pag. | € 39,90
isbn 9789464712650
verschenen op 11 december

Galjoot ‘Friesland’, van D.A. Töpke, 1893. (collectie Zuiderzeemuseum, Enkhuizen)

Herman Broers (Burgum, 1970) is hoofdredacteur van historisch tijdschrift *Fryslân*, biograaf en historisch auteur.

Saterland

Aan het eind van de middeleeuwen verdween de Friese taal ten oosten van de Lauwers. Slechts in het namenlandschap bleef de Friese taal goed zichtbaar. Maar zoals alle regels uitzonderingen hebben, zo ontsnapte een stukje van dit gebied aan de ‘ontfriesing’: Saterland.

Het Seelterfräiske Kulturhuus in Scharrel in het oude station. In de zomer rijdt er een toeristische trein. (Foto auteur)

Het ligt onder Ostfriesland en bestaat uit drie dorpen. Van noord naar zuid: Strücklingen, Ramsloh en Scharrel, en nog enige bijhorende gehuchten. Hier spreekt men Saterlands, een Friese taal. Op een sombere decembervrijdag was ik in de buurt en nam de kans waar dit bijzondere land te bezoeken. Het is een lange hoofdweg met de drie dorpen. Eigenlijk is er niets bijzonders te zien; moderne Duitse huizen en drie grote katholieke kerken uit de negentiende eeuw. Saterland kwam in 1669 in handen van prins-bisschop van Münster Bernhard von Galen, hier beter bekend als ‘Bommen Berend’ die in 1672 ook onze kant uitkwam, maar moest afdruipe. Daarvoor hoorde het onder het bisdom Osnabrück. De Reformatie kreeg er geen voet aan de grond, in tegenstelling tot de rest van de Friese gebieden.

Het noordelijkste dorp Strücklingen heet de bezoeker ‘Wäilkemen in ’t Seelterlound’ met de aanbeveling ‘Kleinste Sprachinsel Europas’. In 2000 werd de taal nog door 2250 mensen gesproken, aldus een informatiebord van de Seelter Buund in Scharrel die wellicht geen *update* van dat getal durft te geven.

Op de prachtig gedetailleerde kaart die Willem Camp in 1806 maakte van Ostfriesland (zie afbeelding) is te zien dat Saterland op een hoge oeverwal ligt langs de Sagter Ems. Die rivier stroomt via de Leda in de Eems. Ten westen en oosten van deze strook ligt een uitgestrekt veengebied. De geïsoleerde ligging verklaart waarom de ontfriesing aan de drie dorpen voorbijging.

Het gebied had in de middeleeuwen een eigen zegel en diverse vrijheden. Wie het per auto vanuit Nederland bezoekt, passeert onderweg veenontginningen naar Groninger model, West- en Ost-Rhauderfehn. Aan de oostkant van Saterland ligt het grote Elisabethfehn. Let op de uitgang ‘fehn’, gewoon het Nederlandse ‘veen’, maar op Duitse wijze gespeld. Alleen als je acht slaat op dit soort details, herken je nog de vroegere geïsoleerde ligging, want inmiddels is het Saterland volledig opgenomen in het Duitse wegennet.

De Saterlanders zijn fier op hun eigen taal met tweetalige plaatsnaamborden. In Strücklingen staat het *Strukeljer Mandehuus foar uus aal*. In Scharrel de *Litje Skaule Skäddel*. Het laatste woord is de Saterlandse naam voor het dorp. Daar staat ook, gevestigd in een oud-treinstation, het *Seelterfräiske Kulturhuus* met het wapen van Saterland: op een rood

veld keizer Karel de Grote – met blauwe mantel – op een gouden stoel, met naast hem het rijkswapen met dubbele adelaar. Het wapen is in de jaren vijftig ingevoerd en gaat terug op het middeleeuwse zegel en verwijst naar Karel de Grote die de Friezen hun vrijheid zou hebben verleend. Ook hangt op het *Kulturhuus* een ruitvormig bord met horizontale blauwe en witte balken, met op het wit zeven plompeblaren. Stellig een teken van verbondenheid met het andere, grote Friestalige Fryslân. In het oog springt wel dat de banen horizontaal lopen. <

Saterland op de kaart van Willem Camp van Ostfriesland uit 1806. (uit: W. Henninger, B. Kappelhoff & H. Schumacher, *Die große handgezeichnete Campsche Karte von Ostfriesland von 1806*, Hannover, 2005)

Onder de titel ‘Naburen’ werpt Egge Knol (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij is oud-conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst in het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Fronton Friese admiraliteit terug in Harlingen

Een fronton (gevelsteen) van de Friese admiraliteit dat jarenlang in Groningen stond, is terug in Harlingen. De fronton die vanaf het einde van de achttiende eeuw het nieuwe gebouw van de Friese admiraliteit sierde aan het Havenplein, is een van de weinige tastbare overblijfselen uit de Harlinger marinegeschiedenis. Bij de brand van de Zuiderhaven in 1771 ging heel veel verloren.

Een eeuw nadat het was gebouwd, maakte het plaats voor het kantongerecht, nu restaurant 't Havenmantsje. Onbekend is hoe het gevelstuk gespaard bleef, maar het werd begin jaren zeventig verkocht door een antiekhandelaar aan het Noordelijk Scheepvaartmuseum Groningen. Daar stond het naast de ingang. Het museum sloot in 2022 en daarom was terugkeer naar Harlingen een logische stap. Komend voorjaar wordt het in een vrijstaande constructie geplaatst naast 't Havenmantsje. www.leeuwardercourant.nl

Nelleke IJssennagter bijzonder hoogleraar

Dr. Nelleke IJssennagter-van der Pluijm, directeur van de Fryske Akademy, is per 1 januari benoemd tot bijzonder hoogleraar Cultuurgeschiedenis van het zuidelijke Noord-zeegebied in de vroege middeleeuwen en Vikingtijd aan de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. De leerstoel is ingesteld door de Fryske Akademy. Hiermee wordt het onderwijs- en onderzoeksprogramma bij het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) versterkt. Tegelijkertijd bouwt de Fryske Akademy als onderzoeksinstituut de relaties met de academische wereld verder uit. Ook wordt met deze leerstoel

bijgedragen aan nauwere interdisciplinaire samenwerking, vanwege de raakvlakken met Middeleeuwse geschiedenis, ruimtelijke wetenschappen en Taal en Cultuur Studies, zoals de Frieslandstiek en de Scandinavistiek. De bijzondere leerstoel concentreert zich op Noordwest-Europese kustgebieden van de vroege middeleeuwen tot en met de Vikingtijd, ca. tussen het jaar 600 en 1100. www.fryske-akademy.nl

Oud-directeur Fries Museum Kees Boschma (96) overleden

Kees Boschma, tweede van links, naast minister Elco Brinkman van cultuur, in 1989 bij de tentoonstellingsopening 'Lelie in zilver' in het Fries Museum.

Oud-directeur van het Fries Museum Kees Boschma is in december overleden. Boschma was directeur in de jaren 1963-1989. Niet alleen voor het museum, ook voor het Fries Genootschap, tot 1974 eigenaar van het museum, was hij van groot belang. Hij werd 96 jaar.

Boschma werd geboren in Oegstgeest in 1928 als zoon van een Friese vader die in Leiden hoogleraar was en directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie (tegenwoordig Naturalis). Pake Boschma was van een boerengeslacht in Ysbrechtum.

Na zijn studie geschiedenis (Amsterdam) en kunstgeschiedenis (Utrecht) werkte Boschma bij Heemschut en de Rijksdienst voor Monumentenzorg, toen Cees van Eysinga namens het bestuur van het Fries Genootschap – toen nog eigenaar van het museum – hem in 1962 benaderde om directeur te worden van het Fries Museum. Boschma was directeur ten tijde van de verzelfstandiging. Hij was tevens enige tijd voorzitter van de Nederlandse Museumvereniging. In *De Vrije Fries* van 2004, als pdf downloadbaar via de website van het KFG, staat een uitgebreid interview met Boschma, waarin hij terugkijkt op zijn periode als directeur van het Fries Museum. Zie: <https://koninklijkfriesgenootschap.nl/de-vrije-fries/nummer-84-2004/>

Nazi-jager Jack Kooistra (94) overleden

Jack Kooistra, nazi-jager, oud-journalist en schrijver is op 14 januari overleden. De 'Friese Simon Wiesenthal' woonde in Leeuwarden, maar werd geboren in De Westereen. Hij stierf een natuurlijke dood, die ondanks zijn hoge leeftijd onverwacht kwam, zo meldt de familie. Kooistra werd in augustus 2024 nog in het Provinsjehûs bevorderd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau, nadat hij eerder al was geridderd. In 2016 ontving hij de Zilveren Anjer van het Prins

Bernhard Cultuurfonds uit handen van prinses Beatrix. Kooistra is op dinsdag 21 januari gecremeerd met beperkte militaire eer. Dit vanwege zijn verdiensten als nazi-jager en omdat hij zelf diende in Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea. Kooistra was aan het begin van de oorlog tien jaar oud toen hij al begon namen van gesneuvelde militairen op te schrijven. Hij zou er uiteindelijk 180.000 noteren. Landelijk bekend werd hij met zijn jacht op oorlogsmisdadiger Jacob Luitjens, de 'Schrik van Roden'. Kooistra's archief, met alle namen van nazislachtoffers in Nederland, is ondergebracht in het Militair Mobiel Depot in Loosdrecht, een privémuseum van Kooistra's vriend Jan Stuivenberg. www.leeuwardercourant.nl

Scheepvaartmuseum ontvangt collectiestukken Groningen

Museum aan de A in Groningen – opvolger van het Noordelijk Scheepvaartmuseum – heeft in december ruim vijftig maritieme objecten en een verzameling scheepsbouwtekeningen met een Friese achtergrond geschenken aan het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek. Directeur Hester Postma van het Fries Scheepvaart Museum nam het naambord van beurtschip Sneek VI in ontvangst uit handen van directeur bestuurder Nicolette Bartelink van Museum aan de A.

In Sneek wordt hard gewerkt aan vernieuwing van de vaste presentatie. De overdracht komt dus op een goed moment, zo stelde Postma. Het beurtschip Sneek VI is in 1903 in Groningen gebouwd en was in dienst van de Groninger-Lemmer Stoomboot Maatschappij. Met 27 beurtschepen was het in de jaren 30 van de vorige eeuw een van de grootste vervoerders van Nederland met een dagelijkse vaardienst op de route Groningen, Sneek, Lemmer, Amsterdam, Zaandam en Rotterdam. Een deel van de overgedragen historische voorwerpen heeft betrekking op de Friese walvisvaart en vormt daarmee een mooie aanvulling op de bestaande deelcollectie van het Fries Scheepvaartmuseum. Museum aan de A is in transitie van een museum over de maritieme geschiedenis van Noord-Nederland naar een historisch museum over de stad en provincie Groningen. De niet-Groningse collectie past niet meer in dit nieuwe concept. Vandaar dat besloten is om objecten die geen relatie hebben met Groningen over te dragen aan anderen.

Nieuw parenteel voor tentoonstelling Wybrand de Geest

Wybrand de Geest, zelfportret 1629. [collectie Rijksmuseum]

Gosse van der Plaats en Mieke Breij hebben ten behoeve van de expositie in het Fries Museum over schilder Wybrand de Geest (1592-1663/65) de parenteel gepresenteerd van diens vader, Simon Juckes de Geest. Ze publiceren hun onderzoek in het *Genealogysk Jierboek 2024* van de Fryske Akademy dat 30 november is gepresenteerd in Tresoar. De expositie opent in september 2025.

Een parenteel is de stamboomvorm die uitgaat van de oudst bekende ouders (een stamvader en/of -moeder). Ze deden hun onderzoek op verzoek van Marlies Stoter, conservator Oude Kunst bij het Fries Museum vanuit het Genealogisch Werkverband en plaatsten De Geest in zijn familienetwerk. Van der Plaats richtte zich op de familie in Leeuwarden, Breij op de tak van Wybrands oudere broer Gelis in Utrecht en op de rest van zijn netwerk in het midden van Nederland. Het

onderzoek laat zien dat Wybrand de Geest nooit les heeft gehad van zijn vader, zoals tot nu toe werd verondersteld. En het toont het belang van zijn broer Gelis voor zijn loopbaan. Gelis huwde in 1604 in Utrecht in een gereformeerd-remonstrants milieu. Hij werd in 1605 burger van die stad. Wybrand volgde in Utrecht zijn schildersopleiding en deed daar belangrijke contacten op. www.fryske-akademy.nl

Continuïteit en legitimatie: het vignet van het KFG

Het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (KFG) bestaat in 2027 tweehonderd jaar. Met deze mijlpaal voor de deur zal *Fryslân* vanaf dit nummer in toenemende mate aandacht besteden aan aspecten die met de geschiedenis van het KFG te maken hebben. Te beginnen met die van het logo dat het Genootschap zich voor het eerst in 1909 liet aanmeten en dat veelvuldig opduikt in publicaties – waaronder in *Fryslân* – en fier prijkt op *De Vrije Fries*. Hoe kwam dit embleem tot stand? Ate Bouma onderzocht het.

Het logo van het Fries Genootschap.

^ De Universiteit van Franeker, op een ets van Pieter Feddes van Harlingen uit 1611. [collectie Rijksmuseum]

De originele afdruk van het Genootschapswapen wordt bewaard in het KFG-archief, ondergebracht bij Tresoar. Op bruinelijk papier staat het karakteristieke wapen met sierlijke blauwe trekken afgebeeld. Op de achterkant, in een frommelig en slecht leesbaar handschrift, staat: *'In 1909 op verzoek van mr. P.C.J.A. Boeles ontworpen of liever naar diens aanwijzing getekend door Ids Wiersma, naar een bij de Academie te Franeker in gebruik (geweest) zijnd wapen. Naar deze tekening is een cliché gemaakt, dat 't eerst gebezigd is voor de catalogus van het Friesch Museum door mr. B, editie 1909'.*

Waarom is ervoor gekozen om het Genootschap met de toen al bijna een eeuw opgeheven universiteit in verband te brengen?

De inhoud van deze notitie roept vanzelfsprekend vragen op. Wat was bijvoorbeeld de aanleiding voor Boeles en het bestuur om dit embleem in 1909 te laten ontwerpen en te gebruiken? Daarnaast valt de connectie met de Franeker Academie op. Waarom is ervoor gekozen om het Genootschap met de – toen al bijna een eeuw opgeheven – universiteit in verband te brengen?

Behoorlijk karig

Archief- en literatuuronderzoek biedt slechts enkele aanknopingspunten. De informatie over het vignet en zijn ontstaansgeschiedenis is schaars. Zo blijft het nieuwe embleem onbenoemd in bijvoorbeeld de jaarverslagen en de notulen van zowel leden- als bestuursvergaderingen van 1905 tot en met 1925. Ook elders in het archief wordt niet verwezen naar het wapen. Daarnaast wordt het ook niet opgevoerd in de bredere historiografie over het Genootschap en in biografieën van de hoofdrolspelers van de notitie achter op de afdruk van het embleem. De enige concrete verwijzing naar het embleem betreft een enkele zinsnede in een correspondentie tussen Pieter Boeles en boek- en kunstdrukkerij v/h Roeloffzen-Hübner & van Santen, uit de eerste helft van 1909. Uit deze briefwisseling kan worden opgemaakt dat uit naam van het Genootschap verscheidene oplagen met verschillende papiermaten en -soorten van het wapen zijn besteld, maar ook hier blijft verdere concrete en bruikbare informatie achterwege. Het verhaal achter het wapen van het Fries Genootschap, zo is kortom de conclusie, heeft de tand des tijds niet doorstaan.

Supralibros

Desondanks kan toch het één en ander worden gezegd over het embleem, dat geïnspireerd blijkt te zijn op een wapen dat eerder werd gebruikt door de universiteit van Franeker. Dit wapen was namelijk een 'supralibros' (van het Latijnse

'supra' = op en 'libros' = boeken). Een supralibros had een tweeledige functie: enerzijds was het een markering die door de Franeker bibliotheek werd gebruikt om boeken te kunnen identificeren die in eigendom waren van de bibliotheek. Anderzijds werd het wenselijk geacht om de eigendommen van de bibliotheek te markeren met de stempel om diefstal tegen te kunnen gaan. Een dief zou het boek eerst van de omslag af moeten halen en dit maakte toekomstige verhandeling ervan minder aantrekkelijk. Waarom diende juist deze oude boekenstempel als inspiratie voor het nieuw te creëren wapen van het Fries Genootschap? Een mogelijke verklaring daarvoor kan worden gezocht in de familie van de al genoemde Pieter Boeles. Via zijn vader Willem Boeles, een prominent en vooraanstaand lid van het Genootschap, is Boeles junior waarschijnlijk de historie van de universiteit van Franeker met de paplepel ingegoten. Willem Boeles was namelijk auteur van het werk *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker* (1878). Dit is een grondige en gedetailleerde studie over de universiteit van Franeker, met grote nadruk op de professoren die aan de universiteit waren verbonden. Het is goed mogelijk dat Pieter Boeles langs deze weg op het idee is gekomen om het wapen van het Fries Genootschap te baseren op een boekstempel van de Franeker universiteit. Niet in de laatste plaats omdat in het werk een verwijzing wordt gemaakt naar exact datzelfde boekstempel dat op het bindwerk van de boeken van de Franeker bibliotheek werd aangebracht.

Een aannemelijke verklaring

Het is niet erg plausibel om te denken dat Pieter Boeles' opvoeding en mogelijke fascinatie voor de geschiedenis van de Franeker universiteit de enige reden was om het wapen van het Genootschap te laten inspireren op dat boekstempel. Er moeten ook andere motieven zijn geweest. Een mogelijke verklaring voor het onderlinge verband zou het legitimeren van de activiteiten en het bestaan van het Genootschap kunnen zijn; het Genootschapswapen lijkt een vorm van continuïteit te willen suggereren, met het positioneren van het Fries Genootschap als een logische en rechtmatige opvolger van de opgeheven universiteit van Franeker. Deze opvatting bevestigt en staaft de meest recente historiografische ontwikkelingen binnen de geschiedschrijving over de Franeker universiteit. Veel vragen over het wapen van het Koninklijk Fries Genootschap blijven helaas onbeantwoord, maar uit dit onderzoek blijkt wel een direct verband tussen het Fries Genootschap en de vroegere Franeker universiteit. De gesuggereerde continuïteit kan worden geïnterpreteerd als een poging het Genootschap en zijn activiteiten van legitimatie te voorzien en bijna een eeuw na opheffing van de ene (1811) en de oprichting van de andere (1827) alsnog een continue lijn te suggereren in de intellectuele traditie van Fryslân tussen de universiteit van Franeker (1585-1811) en het nu bijna 200 jaar oude Fries Genootschap. <

Het 'supralibros', ofwel boekstempel, van de voormalige Franeker universiteit.

Ate Bouma (Leeuwarden, 2002) behaalde in 2024 zijn Bachelor Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Hij liep in 2023 en 2024 stage bij Tresoar en onderzocht daar het archief van het Koninklijk Fries Genootschap. Ate Bouma studeert nu filosofie in Groningen.

Jubileum gevierd met 200 Friese vrouwen

Het Koninklijk Fries Genootschap (KFG) bestaat in 2027 200 jaar. Om dat te vieren brengt het KFG een jubileumboek met daarin biografieën van 200 Friese vrouwen die geleefd hebben tussen 1827 en 2027. Het project is donderdag 19 december gepresenteerd bij Tresoar, aansluitend op een lunchlezing door Els Kloek die het KFG tot dit project inspireerde. Hoofdredactie van het project is in handen van Tialda Hoogeveen. Streven is het boek op 8 maart 2027 (Internationale Vrouwendag) te presenteren. Historisch tijdschrift *Fryslân* brengt vooruitlopend op het boek vanaf editie 4 van dit jaar een serie van tien vrouwenportretten.

Historica en schrijfster Els Kloek (Leiden, 1952) is door haar boeken *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (2013) en *1001 vrouwen in de 20ste eeuw* (2019) voor het KFG het grote voorbeeld voor dit vergelijkbare project in Fryslân. Inmiddels staat op de website koninklijkfriesgenootschap.nl een lijst met honderd vrouwen, met daarbij een oproep aan het publiek voor aanvullende namen. Gezien het grote succes van het werk van Kloek in Nederland, verwacht het KFG dat het project in Fryslân zeker zal aanslaan. In het boek worden biografieën opgenomen van tweehonderd vrouwen die tussen 1827 en 2027 een belangrijk deel van hun leven in Fryslân hebben gewoond of een duidelijke (familie) band met Fryslân hadden. Het boek wordt tweetalig, sommige portretten zijn in het Nederlands en anderen in het Fries, afhankelijk van de betreffende vrouw. De biografieën worden verdeeld over een aantal maatschappelijke thema's. Zo wordt de samenhang verduidelijkt en worden vrouwengemeenschappen zichtbaar. Tresoar is namens het KFG penvoerder van het project en wil na 2027 het project ook digitaal een plaats geven.

Nieuwe informatie

Het KFG-bestuur heeft het idee voor het boek van genootschapslid Alex Riemersma. Het genootschap besteedde lange tijd overwegend aandacht aan mannen, zoals in het KFG zelf mannen lang aan het roer hebben gestaan. Pas in 2023 bestond het KFG-bestuur voor het eerst uit meer vrouwen dan mannen. Het KFG-bestuur beschouwt dit project dan ook als 'in lytse ynhelslach', aldus voorzitter Joop Koopmans bij de presentatie. 'It is tagelyk maatskiplik weardefol. Omtinken foar froulju binnen de Fryske kontekst sil liede ta nije rykdom oan ynformaasje en in better begryp fan de histoaryske ûntjouwingen yn Fryslân.'

Tialda Hoogeveen (Haskerdijken, 1974) is schrijver, journalist en kinderboekenambassadeur. Ze was tot voor kort eindredacteur van tijdschrift *de Moanne* en schreef historische boeken als *De geur van hooi* en *Alstublieft, mevrouw! Een geschiedenis van de Nederlandse dienstmeisjes*.

Serie in Fryslân

Fryslân kijkt vanaf komende zomer met de start van de artikelenreeks '200 Fryske froulju' in samenwerking met de redactie van dit KFG-project alvast vooruit. We schrijven tien portretten van opmerkelijke Friese vrouwen uit de afgelopen tweehonderd jaar die op de lijst staan. Overigens, onderwijs-pionier Ytsje Kooistra die in dit nummer geportretteerd is door Doeke Sijens, staat ook op die eerste lijst van honderd. Doeke Sijens zal de serie, in samenwerking met de boekredactie, voor *Fryslân* gaan maken. De namen van de eerste honderd vrouwen zijn te vinden op:

www.koninklijkfriesgenootschap.nl/jubileum-2027 Het publiek mag kandidaten aanleveren voor het completeren van de lijst. Dit kan via 200froulju@gmail.com. <

^ Hoofdredacteur van het KFG-project *200 Fryske Froulju*, Tialda Hoogeveen, bij het portret van schrijfster en verzetsvrouw Tiny Mulder, een van de vrouwen op de lijst. (foto: Natalia Balanina)

1 FEBRUARI

EARMOED EN KULTUER YN DE HEIDEDOARPEN

foto: Tresoar

Sian Wierda (1994) sprekt dizze middei (13.30-16.00 oere) by Tresoar oer earmoed en kultuer yn de heidedoarpen fan eartiids. In soad minsken hawwe dêr in byld by: spitkeetsjes yn it fjild, minne omstannichheden en earne lju yn foddren. Rûch folk yn de Wâlden, dêr't noch altyd stereotype ferhalen oer besteane.

De fraach is wol hoe realistysk ús ideeën oer dy delsettingen binne. Strookt it byld fan foaroadiellen en ellinde wol mei de werklikheid? Sian Wierda folge by Ryksuniversiteit Grins in master skiednis en skreau syn masterskripsje oer

it heidefolk fan it Frysk-Grinslanner grinsgebiet yn it twadde part fan de 19e iuw. Dêr wûn hy yn 2020 de Skripsjepriis fan de Fryske Akademy mei. Op dit stuit wurket hy as sjoernalist by Omrop Fryslân. Syn ûndersyk is rjochte op de perioade tusken 1850 en 1900 en op in spesifyk groepke heidedoarpen yn it grinsgebiet fan Fryslân en Grinslân. De tagong is fergees, oanmelde net nedich. De organisasje is yn hannen fan it Genealogysk Wurkfêbân fan de Fryske Akademy. De lêzing is yn it Frysk.

gemaakt door het Fries Scheepvaart Museum samen met de Vereniging Historisch Sneek maakt. Na straatbeeld en verenigingsleven is nu de blik gericht op de bedrijvigheid in de stad. Met foto's en objecten van échte Sneker bedrijven zoals Gaastra, Tonnema, Poiesz en Lankhorst, de ontwikkelingen in de industrie, en de invloed daarvan op de stad.

www.friesscheepvaartmuseum.nl
www.vhsneek.nl

29 MAART – 27 JULI

IMPACT - LUCHTOORLOG IN FRIESLAND 1940-1945

Ter gelegenheid van 80 jaar vrijheid brengt het Fries Verzetsmuseum in Leeuwarden de tentoonstelling 'IMPACT – De Luchtoorlog in Friesland, 1940-1945', met een indringende blik op de gevolgen van de luchtoorlog in Friesland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Focus op intieme verhalen en persoonlijke voorwerpen neemt de tentoonstelling de bezoeker mee in de ervaringen van zowel piloten, burgers, bergers en nabestaanden. Een van de redenen waarom Friesland in de frontlinie van de luchtoorlog kwam te liggen, was de aanwezigheid van vliegveld Leeuwarden, tijdens de Tweede Wereldoorlog als Fliegerhorst Leeuwarden een belangrijke Duitse basis. Deze speelde een cruciale rol in de luchtoorlog en was verantwoordelijk voor het neerhalen van minstens 370 geallieerde toestellen.

www.friesverzetsmuseum.nl

Februari

5 FEBRUARI

LEZING WATERSNOODRAMP 1825

Alice Booij vertelt in het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek (19.30 uur) over de watersnoodramp van 1825. Tijdens de stormvloed, met waterhoogten van rond de drie meter boven normaal, braken de dijken door en overstroomde zout zeewater een groot gedeelte van Fryslân. De overstroming had een lange en dramatische nawerking door ziekten, mislukte oogsten en bedorven landbouwgrond. Sneek zette zich schrap voor deze 'ramp na de ramp'.

www.friesscheepvaartmuseum.nl

5 FEBRUARI – 11 APRIL

OVERSTROMINGSRAMP 1825 WESTSTELLINGWERF

In de hal van het gemeentehuis in Wollega is de bescheiden overzichtstentoonstelling 'De overstromingsramp van 1825 in Weststellingwerf' ingericht en te zien tijdens openingsuren.

www.weststellingwerf.nl

20 FEBRUARI

LUNCHLEZING ANNA MARIA VAN SCHURMAN

Pieta van Beek vertelt in Tresoar over de levenslange band van Anna Maria van Schurman met Fryslân. Anna Maria van Schurman woonde slechts zeven van haar ruim zeventig jaar in Fryslân: in Franeker van 1823 tot 1826 en in Wiuwert van 1875 tot haar dood in 1878. Toch heeft Fryslân haar – meer dan welke stad of provincie ook – blijvend op de kaart gezet. Waarom haalde ze de Friese canon, maar niet die van Nederland? Welke 'feiten' over deze eerste vrouwelijke student zijn nep en welke echt? In een prikkelende lezing legt dr. Pieta van Beek Anna Maria van Schurman onder de loep en kijkt haar in de ogen. Van Beek belicht Schurmans Friese brieven, gedichten, contacten en kunstwerken. Ze was veeltalig, maar kende ze ook het Fries? Wat is er eigenlijk waar van het verhaal dat zij een van de mummies is in de Nicolaaskerk van Wiuwert? Tenslotte reizen we mee met haar kunstverzameling, die na haar leven via achterachterneef Abraham Frederik van Schurman in Franeker belandde. De lezing begint om 12.30 uur en duurt ongeveer 45 minuten tot een uur. De toegang is gratis, aanmelding wel verplicht.

www.tresoar.nl

Maart

TOT EN MET 16 MAART

FRIA IN FRANEKER

Beroepsvereniging voor beeldend kunstenaars FRIA bestaat 40 jaar en viert dit met een tentoonstelling in Museum Martena in Franeker. Dertig kunstenaars lieten zich inspireren door de geschiedenis van Franeker: de stad, de universiteit, het Eise Eisinga Planetarium, de Martenatuin en Anna Maria van Schurman zijn belangrijke thema's in hun werk.

www.museummartena.nl

TOT EN MET EIND MAART

KIEK, DIT MAAKT SNEEK

Kiek, dit maakt Sneek is de laatste van het drieluik tentoonstellingen over Sneek in de twintigste eeuw,

April

12 APRIL

DAG VOOR OORLOGSERFGOED

Heb je voorwerpen, brieven, dagboeken of andere documenten uit de Tweede Wereldoorlog? Kom dan zaterdag 12 april naar Tresoar voor de Actie Niet Weggooien, bedoeld om aandacht te vragen voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog dat nog bij mensen thuis op zolder ligt. Tresoar organiseert deze dag samen met het Fries Verzetsmuseum, Historisch Centrum Leeuwarden, Kazemattenmuseum Kornwerderzand, Stichting Missing Airmen Memorial Foundation (SMAMF) en Cultuurhistorisch Centrum De Tiid.

www.tresoar.nl

12 APRIL

SYMPOSIUM 'VERGETEN' WATERSNOODRAMP 1825

foto: Tresoar

Dirk Piebes Sjollemma - De overstroming te Vierhuis

Symposium in het Woudagemaal in Lemmer van de Werkgroep Maritime Skiednis van de Fryske Akademy in samenwerking met het Fries Scheepvaart Museum en Tresoar rondom herdenking

van deze 'vergeten' natuurramp. Lotte Jensen (Radboud Universiteit Nijmegen), auteur van het bekroonde boek *Wij en het water* is de keynote speaker, kortere voordrachten worden verzorgd door Otto Knottnerus, Frits David Zeiler en Dirk-Jan Wagenaar. Zij gaan respectievelijk in op de watersnood in het Noord-Nederlandse en -Duitse Waddengebied, de ramspoed in Fryslân en op eigentijdse getuigenissen en egodocumenten.

www.tresoar.nl
www.friesscheepvaartmuseum.nl

OVERZICHT ACTIVITEITEN '1825'

Op www.nationaallandschap.frl/watersnood1825/ staat een actueel overzicht van alle activiteiten die plaatsvinden in het kader van de herdenking van de stormvloed van 1825 in Fryslân.

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

REDACTIE

Hoofd-, eind- en beeldredactie: Herman Broers
Redactie: Kerst Huisman, Doeke Sijens,
Henny Tuinhout-de Leeuw en
Jan van Zijverden.
Redacteur maritiem: Hanno Brand.

REDACTIEADRES

Herman Broers, Grindweg 256
8483 JN Scherpenzeel (Fr).
redactie@htfryslan.nl

PRODUCTIE EN ADVERTENTIES

Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 496,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdpl.nl
mail@vdpl.nl

DRUK

SchuttersMGZ, Hasselt

VORMGEVING

Frank de Wit

LIDMAATSCHAP

KONINKLIJK FRIES GENOOTSCHAP / KENINKLIK FRYSK GENOATSKIP

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele huisgenoten.

Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Staniastate 23, 8926 LA Leeuwarden. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2024 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan

www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan

www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

Halsketting Hegebeintum op ledenpas 2025

Een kleurrijke halsketting uit de archeologische collectie van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip, dat in bruikleen is gegeven aan het Kennis- en Ynformaasje Sintrum Terp Hegebeintum, siert de KFG-ledenpas van 2025.

Dit kleurrijke kralensnoer (objectnummer 28-522) werd gevonden in een skeletgraf in Hegebeintum op 25 april 1905. Er werden geen resten van een kist aangetroffen, maar de oriëntatie en vorm van het skeletgraf was ZZO-NNW. Het kralensnoer is een los grafgift geweest, of het zat nog om de hals van de overledene, in dit geval een vrouw van 30-40 jaar. Het kralensnoer bestaat uit 54 kralen van opaak glas, een ondoorzichtige glassoort, uit de periode 500-700. De ketting is dus tussen de 1700 en 2000 jaar geleden gemaakt. De kralen werden in 1905 zorgvuldig per stuk beschreven. Sinds 2021 is het kralensnoer te zien in de vaste tentoonstelling in Hegebeintum, die het verhaal vertelt van deze hoogste terp van Fryslân. De terp is, net als zovele anderen, vanaf het einde van de negentiende eeuw afgegraven. In de periode 1904-1907 hield mr. P.C.J.A. Boeles (1873-1961) toezicht op de afgraving. Terpafgravers vonden het kralensnoer en Boeles zorgde ervoor dat het bewaard bleef in de collectie van het Fries Museum, waarvoor hij werkzaam was. In Hegebeintum bevond zich in de periode 400-700 het grootste vroegmiddeleeuwse grafveld van Fryslân. Maar liefst 142 graven zijn hier aangetroffen. Het grafveld kent twee soorten bijzettingen:

Het kralensnoer uit de KFG-collectie is te bewonderen in het Kennis- en Ynformaasje Sintrum Terp Hegebeintum. [Foto: Marieke Balk]

een deel van de doden werd gecremeerd, een ander deel begraven. Zij kregen hun sieraden, zoals fibulae en kralensnoeren mee. Diverse skeletgraven in het grafveld Hegebeintum bevatten dan ook kralen van glas. De meeste gevonden kralen zijn tot snoeren geregen, maar het is uiterst onzeker of deze snoeren de oorspronkelijke volgorde weergeven. Dat geldt ook voor dit kralensnoer.

Nieuwsgierig geworden naar dit bijzondere kralensnoer of andere voorwerpen die in Hegebeintum gevonden zijn? Breng dan een bezoek aan het informatiecentrum! Kijk op www.terphegebeintum.nl voor de actuele openingstijden.

Met dank aan drs. Jelle Arjaans, historisch-geograaf en voorzitter van de Stichting Terp Hegebeintum. Wie meer wil weten: A. Nieuwhof, E. Knol, J.A.W. Nicolai [red.], *De hoogste terp van Friesland. Nieuw en oud onderzoek in Hogebeintum*, Groningen, 2019.

VERWACHT

Fryslân | nummer 2 | maart/april 2025

80 jaar bevrijding

Met drie bijzondere, deels persoonlijke artikelen staan we in de volgende editie van *Fryslân* ter gelegenheid van 80 jaar bevrijding stil bij de Tweede Wereldoorlog.

Gosse Beerda reconstrueert de strijd die zijn pake, houthandelaar en wethouder Gosse Willems Beerda (1905-1965) voerde tot diep in de jaren vijftig om financiële compensatie voor het verlies van zijn hout-handel It Houtstek aan de Foarwei in Kollumerwaag als gevolg van de bezetting.

Herman Broers beschrijft de evacuatie van zijn mem Greetje Huksloot (1934-2021), dan zes jaar oud, vanuit het gebombardeerde Rotterdam naar Ureterp in 1940. Als getraumatiseerd bleekneusje wordt ze in huis genomen door melkboerechtpaar Jacob en Janke Haagsma, als een van de ruim 25.000 Rotterdamse kinderen die de stad uitgaan om 'aan te sterken'. Greetje is een van de zeer weinigen die in Fryslân zou blijven.

Henk Tijssen belicht de omstreken oorlogsjaren van vrijzinnig hervormd predikant en filosoof Jacob Schut (1903-1957), bijgenaamd de 'Sjoet van Schingen', als NSB-burgemeester van Sneek.

De volgende editie van Fryslân (jaargang 31, nummer 2, maart-april 2025) verschijnt op 27 maart 2025.

Ontdek Fryslân

samen met de Friesland Post

CULTUUR • HISTORIE • MIENSKIP • CULINAIR • SPORT • WONEN • NATUUR

Lees je ook mee?

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en neem nu een **halfjaarabonnement voor slechts € 39,95** (6 edities)!

Neem nu een voordelig abonnement en blijf van alle ontwikkelingen op de hoogte.

Scan de
QR-code
of kijk op:

frieslandpost.nl

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It Fryske Gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt
u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

